

PRZEWODNIK

TURYSTYCZNO-PRZYRODNICZY

REGIONALNA
DYREKCJA
OCHRONY
ŚRODOWISKA
W KRAKOWIE

ŚLADAMI PODKOWCA

MAPA POWIATÓW

gorlicki
nowosądecki
limanowski
nowotarski
myślenicki

fol. Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa
we Florynce.

fol. Podkowiec mały.

fol. Stara Plebania w Krościenku.

Poradnik turysty-przyrodnika

Trasy wycieczek

Gra terenowa

fol. Kościół pw. śś. Kosmy i Damiana w Wojkowie.

ŚLADAMI PODKOWCA

**Przewodnik
turystyczno-przyrodniczy**

fot. Podkowiec mały.

WYDAWCA:

Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Krakowie

TEKST:

Joanna D. Wójcik

FOTOGRAFIE:

Paweł Kozioł: str. 3, 16, 20

Grzegorz Leśniewski: str. 11, 63

Anna Mendel: str. 36, 37, 38, 47, 48, 55, 57, 58, 59, 69, 70, 71, 81, 82, 83, 90

Jakub Pełka: str. 19

Andrea Pereswiet-Soltan: str. 22

Krzysztof Piksa: str. 10, 18

Łukasz Płoskoń: str. 40

Piotr Sułek: str. 12

Rafał Szkudlarek: str. 7, 14

Tomasz Wilk: str. 26, 39, 42, 49, 61, 64, 70, 73

Joanna D. Wójcik: str. 9, 15, 19

Zasoby RDOŚ: str. 10, 21, 25

Zasoby FWIE: str. 17, 74

FOTOGRAFIA NA STRONIE TYTUŁOWEJ:

Podkowiec mały – Paweł Kozioł

FOTOGRAFIE NA OKŁADCE:

FRONT: Florynka kościół pw. NSPJ – Anna Mendel

Podkowiec mały – Paweł Kozioł

Krościenko nad Dunajcem Stara Plebania – Anna Mendel

Wojkowa Kościół pw. śś. Kosmy i Damiana – Anna Mendel

TYŁ: Nocek duży – Sławomir Wąsik

Podkowiec mały – Łukasz Płoskoń

Nocek orzęsiony – Zasoby FWIE

FOTOGRAFIE NA MAPIE:

Anna Mendel

RYSUNKI:

Wiktor Tabak: str. 13, 29, 30, 41, 43, 44, 47, 50, 51, 52, 63, 75, 91

Anna Naróg: str. 30, 31, 32, 33, 53, 54, 59, 60, 65, 68, 77, 78, 81

REALIZACJA WYDAWNICZA:

Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych

Spis treści

Wstęp	7
KILKA SŁÓW O NAS	8
Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Krakowie	8
Nasze obowiązki	8
Nasze sukcesy	8
KILKA SŁÓW O PROJEKCIE	9
Źródło finansowania	9
Podstawowe cele	10
KILKA SŁÓW O NIETOPERZACH	11
Co to właściwie za zwierzęta?	11
Hibernacja to nie sen	12
Jak to jest „widzieć uszami”?	13
Głową w dół	14
Pożyteczny przyjaciel	14
Czego boją się nietoperze?	15
Nietoperze a przepisy prawne	16
Jak pomóc nietoperzom?	17
Dobre praktyki w ochronie nietoperzy	17
BOHATEROWIE PROJEKTU	20
Podkowiec mały <i>Rhinolophus hipposideros</i>	20
Nocek orzęsiony <i>Myotis emarginatus</i>	21
Nocek duży <i>Myotis myotis</i>	22
PORADNIK TURYSTY – PRZYRODNIKA	22
Gdzie i kiedy?	22
Co zabrać ze sobą?	23
Jak zachować się w terenie?	23
Co zrobić, jeśli znajdziemy nietoperza?	23
OBSZARY NATURA 2000 OBJĘTE PROJEKTEM	24
Co to jest Program Natura 2000?	24
Ostoje Nietoperzy Beskidu Wyspowego PLH120052	25
Otoczenie Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego	28
Obiekty objęte projektem	30
Klasztor OO. Cystersów w Szczyrzycu	30
Kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika	
i św. Barbary Męczennicy w Szyku	31
Kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Łukowicy	32
Kościół pw. Rozesłania Świętych Apostołów w Gruszowie	33
Śladami podkowca – szlak nr 1	
„Pradawne osady Beskidu Wyspowego”	33
Ostoje Nietoperzy okolic Bukowca PLH120020	39
Otoczenie Ostoi Nietoperzy okolic Bukowca	42
Obiekt objęty projektem	44
Jaskinia Diabła Dziura	44
Śladami podkowca – szlak nr 2 „Podkowiec lubi Bukowiec”	45

Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego PLH120094	49
Otoczenie Ostoi Nietoperzy Powiatu Gorlickiego	52
Obiekty objęte projektem	53
Kościół pw. św. Łukasza Apostoła w Izbach	53
Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa we Florynce	54
Śladami podkowca – szlak nr 3 „Historia Łemków zachodnich”	54
Ostoja Popradzka PLH120019	61
Otoczenie Ostoi Popradzkiej	62
Obiekt objęty projektem	65
Kościół pw. św. Kosmy i Damiana w Wojkowej	65
Śladami podkowca – szlak nr 4 „W okopach konfederatów barskich”	66
Podkowce w Szczawnicy PLH120037	71
Otoczenie obszaru Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy	72
Obiekty objęte projektem	77
Kościół św. Wojciecha w Szczawnicy	77
Stara Plebania w Krościenku nad Dunajcem	78
Śladami podkowca – szlak nr 5 „Kraina poszukiwaczy skarbów”	78
SŁOWNICZEK	84
LOKALNE WYDARZENIA KULTURALNE	88
BIBLIOGRAFIA	89

Drogi Czytelniku,

przekazując w Twoje ręce przewodnik, pragniemy zaprosić Cię w niezwykłą podróż po ostojach nietoperzy w Małopolsce. Karty przewodnika odkryją przed Tobą wiele tajemnic z życia tych niezwykłych zwierząt. Poznasz ich zaskakujące umiejętności, a także zrozumiesz, jak delikatne i wrażliwe potrafią być nietoperze. Odnajdziesz również liczne ciekawostki o obiektach przyrodniczych i sakralnych, w których zamieszkują nasi bohaterowie.

Turysto, wyrusz już dziś razem z nami na wyprawę śladami nietoperzy!

Otwórz szeroko oczy i popatrz z pokorą i zachwytem na otaczającą Cię przyrodę.

„Człowiek nie utkał sieci życia, jest w niej zaledwie włóknem. Cokolwiek czyni owej sieci, czyni sam sobie.”

Jimmy Goldsmith

fot. Podkowce małe.

KILKA SŁÓW O NAS

Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Krakowie

Nasze obowiązki

Jesteśmy instytucją państwową zajmującą się ochroną środowiska w województwie małopolskim. Do naszych zadań należy ochrona i zarządzanie obszarami Natura 2000 i rezerwatami przyrody oraz ochrona gatunków roślin, zwierząt i grzybów. Opracowujemy plany ochrony dla rezerwatów przyrody oraz plany zadań ochronnych dla obszarów Natura 2000. Działania wskazane w planach realizujemy w celu zachowania najcenniejszych siedlisk przyrodniczych oraz gatunków objętych ochroną prawną. Naszym obowiązkiem jest też prowadzenie rejestru wszystkich form ochrony przyrody w województwie.

Ochrona środowiska przyrodniczego nie mogłaby być realizowana z pominięciem kontroli procesu inwestycyjnego. Dlatego przeprowadzamy oceny oddziaływania na środowisko przedsięwzięć mogących znacząco wpływać na środowisko, w tym przyrodę. Naszym celem jest zadbanie o takie realizowanie inwestycji, aby nie szkodziły one przede wszystkim ludziom, ale też zwierzętom, roślinom i grzybom, zwłaszcza znajdującym się na obszarach objętych ochroną.

Działamy również w kierunku zapobiegania szkodom w środowisku. Naszym zadaniem jest zobowiązanie podmiotów, np. inwestora, do przeprowadzenia działań zapobiegawczych i naprawczych w razie wystąpienia szkody w środowisku lub zagrożenia wystąpienia takiej szkody. Staramy się też zapobiegać stratom powodowanym przez zwierzęta objęte ochroną gatunkową, takie jak bóbr, wilk, niedźwiedź, ryś i żubr, a w razie ich wystąpienia – wypłacamy odszkodowania.

Nasze sukcesy

Aby czynnie chronić rodzimą przyrodę oraz realizować działania określone w planach ochrony i planach zadań ochronnych, sięgamy po fundusze europejskie i krajowe. W trakcie 11 lat naszej działalności wykonaliśmy około 40 projektów dotyczących działań edukacyjnych i czynnej ochrony różnych gatunków zwierząt, roślin oraz siedlisk. Udało nam się przeprowadzić projekt ochrony głuszca i cietrzewia w Karpatach Zachodnich oraz projekt ochrony dużych drapieżników (wilka, niedźwiedzia). Wykonaliśmy projekt ochrony bociana białego, połączony z renowacją gniazd. Zdobyte fundusze wykorzystywaliśmy też na zarządzanie populacją bobra europejskiego oraz na monitoring ślimaka winniczka w Małopolsce. W 2017 r., w uznaniu osiągnięć i zaangażowania w ochronę nietoperzy, zostaliśmy wyróżnieni Znakiem Krainy Podkowiec. Wyróżnienie nadała Kapituła Krainy Podkowiec, działająca przy Polskim Towarzystwie Przyjaciół Przyrody „pro Natura”, realizującym od 25 lat „Program ochrony podkowiec małego w Polsce”. Stowarzyszenie to jest pionierem w czynnej ochronie

nietoperzy, wykonuje remonty lub konserwacje stanowisk zasiedlonych przez nietoperze. Zdobyte finanse pomogły nam też zrealizować działania ochronne dotyczące siedlisk kserotermicznych, czyli muraw ciepłolubnych o charakterze stepowym, w obszarach Natura 2000 na Wyzynie Miechowskiej oraz działania w celu zachowania walorów przyrodniczo-krajobrazowych Małych Pienin. Prowadziliśmy projekt czynnej i konserwatorskiej ochrony pierwiosnki omączonej na jedynym w Polsce stanowisku w Beskidzie Sądeckim oraz wykonaliśmy ocenę stanu zachowania populacji widłozębu zielonego, wyjątkowo rzadkiego gatunku mchu. Sporządziliśmy też bazę danych przestrzennych o korytarzach ekologicznych w Małopolsce, czyli o obszarach, przez które odbywa się migracja roślin, zwierząt i grzybów. To tylko przykłady naszych działań na rzecz ochrony zwierząt, roślin i siedlisk w województwie.

fol. Zabiegi ochronne - wypas owiec w rezerwacie.

KILKA SŁÓW O PROJEKCIE

Źródło finansowania

Przewodnik, który masz w rękach, jest jednym z elementów realizacji projektu pn. „Ochrona zagrożonych gatunków i siedlisk chronionych w ramach sieci Natura 2000 w Małopolsce”. Projekt finansowany jest w obrębie działania 2.4. oś priorytetowa II Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko na lata 2014-2020. Nasza inicjatywa nakierowana jest m.in. na realizację zadań związanych z ochroną nietoperzy na terenie powiatów: gorlickiego, limanowskiego, nowosądeckiego, myślenickiego oraz nowotarskiego. Projekt łączy praktyczną ochronę przyrody z ochroną dziedzictwa kulturowego. Dzięki finansowaniu z Unii Europejskiej mogliśmy wyremontować w południowej Małopolsce stanowiska zagrożonych wyginięciem gatunków nietoperzy.

Podstawowe cele

Najważniejszym celem naszego projektu jest przeprowadzenie do końca 2020 roku zabiegów ochronnych stanowisk występowania trzech rzadkich gatunków nietoperzy: podkowca małego, nocka dużego i nocka orzęsionego. Zwierzęta te upodobały sobie strychy m.in. starych drewnianych kościołów na swoje kolonie letnie, w których mogą się spokojnie rozmnażać i wychować potomstwo. Naszym założeniem jest poprawa bytowania kolonii rozrodczych nietoperzy poprzez remonty dachów w 8 zabytkowych obiektach sakralnych: kościołach w Szyku, Gruszowie, Izbach, Szczawnicy, Łukowicy, Wojkowej i Florynce oraz w dawnej plebanii w Krościenku nad Dunajcem. Dzięki doświadczeniu naszych poprzedników z Polskiego Towarzystwa Przyjaciół

fol. Remont kościoła.

Przyrody „pro Natura” wiemy, jak wykonać prace remontowe i adaptacyjne na strychach, aby nietoperze powróciły na wiosnę ze swych zimowych kwatery i zaakceptowały odnowiony obiekt.

Prace budowlane musimy wykonać pod nieobecność zwierząt, tj. od późnej jesieni do wczesnej wiosny. Wymianę pokrycia dachów należy przeprowadzić zgodnie ze specyficznymi wymaganiami każdej kolonii rozrodczej nietoperzy. Naszym priorytetem jest zwiększenie bezpieczeństwa dla nietoperzy oraz poprawa ich warunków życia.

W ramach projektu uwzględniliśmy też wykonanie w kościele w Szczawnicy i Szczurczycu platform zabezpieczających stropy przed odchodami nietoperzy (guano). Platforma jest dodatkową podłogą z desek, pokrytą gładką, zbrojoną folią paroprzepuszczalną, z której łatwo da się usuwać odchody.

Dodatkowo, łącznie na 15 stanowiskach z koloniami rozrodczymi nietoperzy, przeprowadzamy drobne prace związane z poprawą warunków mikrosiedliskowych. Polega to m.in. na zabezpieczeniu drożności wlotów, zapewnieniu odpowiedniego poziomu zaciemnienia i wentylacji. Naprawiamy uszkodzone elementy zabezpieczające kolonie, sprzątamy odchody, wymieniamy folię na zamontowanych już platformach pod guano itp.

Istotnym elementem ochrony nietoperzy jest też właściwe zagospodarowanie otoczenia kolonii rozrodczych. Przy 10 obiektach konieczna okazała się poprawa warunków na trasie migracji nietoperzy. Dlatego w otoczeniu tych obiektów pielęgnujemy istniejącą zieleń, dosadzamy drzewa oraz optymalizujemy oświetlenie.

Opieką objęliśmy także zimowe schronienie podkowca małego i nocka dużego w jaskini Diabła Dziura, znajdującej się w rezerwacie przyrody Diabła Skały koło Bukowca, objętym ochroną także w formie obszaru Natura

fol. Platforma na guano.

2000 Ostoje Nietoperzy okolic Bukowca. Największym bowiem zagrożeniem dla nietoperzy w okresie zimowym jest ciekawość ludzka. Wchodzenie do jaskiń przyczynia się do płoszenia, a nawet wybudzania nietoperzy z hibernacji, co może prowadzić do zwiększonej śmiertelności tych zwierząt w czasie zimy. Dlatego w ramach projektu zabezpieczymy wejście do jaskini Diabła Dziura kratą, która uniemożliwi niekontrolowany ruch w jej wnętrzu.

W projekcie prowadzimy także kampanię edukacyjno-informacyjną, mającą na celu poprawę niekorzystnego wizerunku nietoperzy, jaki funkcjonuje w społeczeństwie. Mało kto uświadamia sobie, jak pożyteczne są te niepozorne zwierzęta w ograniczaniu liczby owadów. Nasz projekt to doskonały przykład tzw. ochrony zintegrowanej – osiągnięcia korzyści zarówno na rzecz przyrody, jak i interesów ludzkich.

Zadania ujęte w naszym projekcie stanowią realizację planów zadań ochronnych dla obszarów Natura 2000: Ostoje Nietoperzy Beskidu Wyspowego PLH120052, Ostoje Nietoperzy okolic Bukowca PLH120020, Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego PLH120094, Ostoja Popradzka PLH120019 oraz Podkowce w Szczawnicy PLH120037.

KILKA SŁÓW O NIETOPERZACH

Co to właściwie za zwierzęta?

W Polsce występuje 25 gatunków nietoperzy. Mimo że często nazywane są latającymi myszami, to z gryzoniami nie mają wiele wspólnego. Brak wiedzy na temat nietoperzy oraz ich nocny tryb życia wywoływały lęk u dawnych Słowian. Nadawano im więc różne nazwy: nietopierze, latopierze, kacopyrze czy gacopierze, wymyślając na ich temat niestworzone historie. Europejskie nietoperze spokrewnione są ze zwierzętami owadożernymi, czyli są one bardziej kuzynami ryjówek i jeży, niż gryzoni. Jest jednak cecha, która wyróżnia nietoperze wśród wszystkich zwierząt – jako jedyne ssaki opanowały zdolność do aktywnego lotu.

Nietoperze zamieszkują różne schronienia: jaskinie, tunele, forty, a nawet studnie oraz budynki mieszkalne, kościoły, zamki, dziuple drzew, szczeliny pod korą drzew itp. W zabudowaniach zasiedlają strychy, piwnice i różne zakamarki. W innych schronieniach spędzają one lato, a w innych zimą, choć nie jest to regułą. W okresie wiosennym samice poszukują wygodnych kryjówek do założenia kolonii rozrodczej. Samce na ogół spędzają lato w stanie kawalerskim. Natomiast jesienią zarówno samce, jak i samice przemieszczają się do zimowych schronień, gdzie zapadają w stan hibernacji.

W kolonii rozrodczej samice rodzą i odchowują swoje młode. Okres godowy u naszych nietoperzy przypada najczęściej na jesień, jednak ciąża nie rozwija się zaraz po kopulacji. Samica przechowuje nasienie w drogach rodnych przez całą zimą, a do zapłodnienia dochodzi dopiero wczesną wiosną. Ciąża trwa ok. 2 miesiące, po tym czasie rodzi się jedno, znacznie rzadziej

fol. Aktywny lot.

dwa młode. Kiedy osesek jest łysy i nieporadny, może podróżować razem z matką, uczepony jej sierści. Dopiero gdy wyrośnie mu futerko i stanie się zbyt ciężki, matka zostawia go w kolonii rozrodczej, a sama wylatuje na polowanie. Po powrocie do kolonii każda samica bezbłędnie rozpoznaje swoje młode. Oseski żywią się mlekiem matki, jak ma to miejsce u innych ssaków. Młode usamodzielniają się pod koniec lata, a dojrzałość płciową osiągają ok. 2-3 roku życia.

Ciało nietoperzy pokryte jest puszystym futerkiem o kolorze i długości charakterystycznej dla gatunku. Nietoperze rozpoznaje się po wielkości i budowie uszu, pyszczka, wielkości i liczbie zębów, kolorze skóry oraz wielu innych cechach. Na tej podstawie naukowcy dzielą występujące w Polsce nietoperze na różne rodzaje: podkowce (rodzaj *Rhinolophus*), nocki (*Myotis*), mroczki (*Eptesicus*), mroczaki (*Vespertilio*), przymroczki (*Hypsugo*), karliki (*Pipistrellus*), borowce (*Nyctalus*), gacki (*Plecotus*) i mopki (*Barbastella*).

Hibernacja to nie sen

Okres od jesieni (X-XI) do wiosny (III-IV) nasze krajowe gatunki nietoperzy spędzają w stanie hibernacji. I wbrew pozorom nie jest to zwykły sen. Jesienią nietoperze intensywnie żerują, starając się zgromadzić możliwie najwięcej zapasu tłuszczu. Dzięki niemu będą w stanie przetrwać zimową głodówkę. Jesienią nietoperze przybierają na wadze o 20-40%. Przyczyną, która zmusza krajowe nietoperze do hibernacji, jest niewystarczający dostęp zimą do pokarmu, czyli owadów. Hibernacja to skomplikowany proces. Wiąże się z powolnym obniżaniem temperatury ciała, zmniejszaniem liczby oddechów i uderzeń serca (z kilkaset do kilku - kilkunastu na minutę). Hibernujący nietoperz jest zimny w dotyku, a tempo jego metabolizmu jest bardzo wolne (spada nawet o 95%).

Co jakiś czas nietoperze wybudzają się, aby oddać moc, napić się wody i przemieścić w miejsce o dogodniejszych warunkach mikroklimatycznych, w obrębie swojej kwatery zimowej (tzw. hibernakulum). Koszty wybudzenia są bardzo wysokie, nietoperz traci wtedy ilość tłuszczu, która pozwalałaby mu nawet na kilkadziesiąt dni hibernacji. Najbardziej preferowaną temperaturą hibernacji dla nietoperzy jest przedział 5-10°C i możliwie wysoka wilgotność powietrza (sięgająca nawet 100%). Nie wszystkie gatunki preferują jednak te same warunki podczas hibernacji. Są nietoperze ciepłolubne, np. podkowce małe lub nocki duże, które będą szukały schronień w głębi hibernakulum lub w wysokich niszach, gdzie zbiera się ciepłe powietrze. Są też gatunki zimnolubne, jak mopek zachodni czy mroczek poźlocysty, którym nie przeszkadza chłód.

Nietoperze zimują w naturalnych i sztucznych schronieniach: jaskiniach, fortach, piwnicach, dziuplach, budynkach, szczelinach mostów, studniach itp. Liczba nietoperzy hibernujących w jednej kwaterze może być różna. W niewielkich schronieniach zimuje po kilka osobników, w bardziej dogodnych hibernakulach możemy spotkać od kil-

fot. Hibernujący nocek duży.

kudziesięciu do kilkuset nietoperzy. W największych zimuje od kilku do kilkudziesięciu tysięcy nietoperzy, na dodatek z różnych gatunków. Niektóre nietoperze chętnie wciskają się w szczeliny, czasami tak głęboko, że trudno je dostrzec. Inne wiszą swobodnie lub tworzą ciasno zbite gromadki.

Jak to jest „widzieć uszami”?

Europejskie nietoperze żywią się przede wszystkim owadami oraz innymi stawonogami. Swoje ofiary mogą chwycić w locie lub zbierać np. z powierzchni gruntu, wody, liści, kory lub muru. W trakcie nocy jeden osobnik może upolować kilkaset lub nawet kilka tysięcy owadów. Zależy to od gatunku, pory roku, dostępności pokarmu i innych czynników.

Do lokalizowania swoich ofiar nietoperze używają echolokacji. Lecący nietoperz emituje dźwięki niesłyszalne dla ludzkiego ucha, tzw. ultradźwięki (o wysokiej częstotliwości, generowane w krtani). Dźwięki te rozchodzą się w przestrzeni. Gdy fala dźwiękowa emitowana przez nietoperza natrafi na przeszkodę, odbija się od niej i echem powraca do uszu nietoperza. W ten sposób nietoperz potrafi zlokalizować nie tylko drobnego owada, ale też orientuje się w przestrzeni i zwinnie omija przeszkody. Dlatego nietoperze nie wplątują się w ludzkie włosy, gdyż dzięki echolokacji mogą „usłyszeć” naszą czuprynę. Nietoperze emitują dźwięki w postaci serii krótkich sygnałów. W trakcie pogoni za owadem nietoperz zwiększa częstość emitowanych sygnałów, co pozwala mu na precyzyjne zlokalizowanie ofiary.

rys. Echolokacja.

Nietoperze mają niewielu naturalnych wrogów, czasami polują na nie sowy, a także kuny penetrujące letnie i zimowe kryjówki nietoperzy. Okazjonalnie mogą stać się ofiarą lisa, który zjada osobniki wiszące zbyt nisko w zimowych schronieniach. Na nietoperze czasami polują także koty domowe, które potrafią schwytać nietoperza przy wylocie ze schronienia. Zagrożeniem dla nietoperzy mogą być też gatunki obce np. szop pracz. Jednak w ogólnym ujęciu drapieżniki nie są dla nietoperzy istotnym zagrożeniem.

Wykorzystywanie przez nietoperze słuchu jako podstawowego zmysłu orientacji w przestrzeni spowodowało u nich rozwój dużych uszu. Nierzadko mają one skomplikowaną strukturę. Nie wszystkie nietoperze mają jednak uszy tak duże, jak gacki. Pod względem rozmiaru i kształtu uszu gatunki nietoperzy bardzo się różnią. Podobnie złożony kształt może mieć nos nietoperzy, który np. u podkowców pomaga w skupianiu i ukierunkowaniu emitowanych nosom ultradźwięków.

Panuje przekonanie, że nietoperze nie mają oczu lub są ślepe. Nic bardziej błędnego. Mają one małe oczy i stosunkowo dobrze widzą. Jednak do orientacji w ciemnej przestrzeni echolokacja jest bardziej przydatna. Nietoperze mogą wydawać też dźwięki słyszalne dla ludzkiego ucha. Są to tzw. głosy socjalne, służące m.in. do porozumiewania się między osobnikami.

Głową w dół

Nietoperze są niewielkimi zwierzętami. Najmniejsze polskie gatunki, karlik malutki i drobny, są mniejsze od ludzkiego kciuka. Największe – borowiec wielki, mroczek późny czy nocek duży, przy złożonych skrzydłach osiągają wielkość mniejszą od połowy ludzkiej dłoni. Nietoperze latają dzięki skórze rozpiętej na kościach kończyn przednich, połączonej z ogonem i z tylnymi łapami. Podstawową podporą dla błony lotnej są wydłużone kości palców. Jedynie mały kciuk pozostaje wolny od błony lotnej i zaopatrzony jest w mocny pazur. Służy on nietoperzom do chwytania się różnych powierzchni. Ostre pazurki zlokalizowane są też na palcach łap, dzięki nim nietoperze mogą zwiszać ze stropu.

fot. Podkowiec mały.

Dlaczego nietoperze zwisają głową w dół? Jak to się dzieje, że krew nie napływa im do głowy? Zwierzęta te w toku ewolucji wykształciły układ krwionośny, w którym naczyńna tocząca krew zaopatrzone są w specjalne zastawki. Dzięki nim krew rozprowadzana jest po organizmie niezależnie od działających na nietoperza sił grawitacji. Na dodatek łapy nietoperzy są tak skonstruowane, że pod wpływem nacisku wiszącego w dół ciała, palce zaciskają się automatycznie. W ten sposób nietoperz nie musi wydatkować żadnej siły na zaciskanie palców na suficie. Samo zwisanie ze stropu zmniejsza natomiast możliwość ataku ze strony naziemnych drapieżników.

Pożyteczny przyjaciel

Głównym pokarmem nietoperzy są owady i drobne bezkręgowce, zarówno te latające, jak i te siedzące np. na liściach. Nietoperz umie też porwać z sieci pająka albo chrząszcza z powierzchni gruntu, a nawet larwę owada spod powierzchni wody. Im większy nietoperz, tym częściej będzie polował na większe ofiary, natomiast mniejsze gatunki chętniej zadowolają się małymi owadami, np. drobnymi muchówkami lub komarami. W ten sposób jeden nocek duży zje w ciągu jednej nocy kilkadziesiąt chrząszczy, zaś nocek rudy kilkaset małych muchówek i komarów. Z tych względów nietoperze są nieocenione podczas masowych pojawów owadów, szkodników upraw rolnych lub leśnych.

Nietoperz może zjadać co noc masę owadów odpowiadającą nawet 30% masy swojego ciała. Ma to miejsce szczególnie w okresie jesiennego przygotowywania się do hibernacji lub po wylocie z hibernakulum na wiosnę. Pomnożmy liczbę owadów pochłanianych co noc przez jednego nietoperza przez liczbę tych zwierząt w kolonii. Następnie uzyskany wynik pomnożmy przez liczbę dni od wiosny do jesieni. Wyjdą nam gigantyczne ilości. Naukowcy dokonali takich przeliczeń dla różnych gatunków nietoperzy. Przykładowo licząca 500 osobników kolonia nocków dużych pożera w ciągu lata około 2 ton owadów! Wśród zwierząt latających nie ma zbyt wielu gatun-

ków polujących na owady aktywne nocą. Ptaki owadożerne to w większości gatunki dzienne, które w nocy śpią. Nietoperze więc doskonale wypełniają tę lukę, służąc jako darmowy i skuteczny środek owadobójczy, całkowicie bezpieczny dla środowiska. Nie bez powodu leśnicy wywieszają im specjalne budki w lasach. Większość gatunków nietoperzy to nasi stali sąsiedzi. Poszukują one kwater zimowych w bliskiej odległości od kolonii rozrodzkiej. Niektóre gatunki migrują jednak na większe dystanse, jak np. borowiec wielki czy mroczak posrebrzany. Pomimo że nietoperze latają głównie w nocy, część z nich opuszcza swoje schronienia jeszcze przed zmierzchem lub zaraz po zachodzie słońca. Można je wtedy z łatwością obserwować.

Czego boją się nietoperze?

Naturalne czynniki wpływające na zmniejszenie liczebności nietoperzy wynikają z występujących w przyrodzie zagrożeń (drapieżniki, warunki pogodowe i inne). Jednak czynniki te nie mają większego znaczenia dla zdrowej i stabilnej populacji zwierząt. Nietoperze potrafią przeczekać niesprzyjającą pogodę w czasie lata, popadając w stan odrętwienia, tzw. torporu. Spalniają tempo metabolizmu, aby zmniejszyć zużycie energii i „drzeмиą” w oczekiwaniu na poprawę pogody.

Niestety, największe zagrożenie dla nietoperzy stanowią niektóre przejawy ludzkiej działalności. Niszczenie siedlisk poprzez wycinanie dziuplastych drzew, zmniejszanie różnorodności siedliskowej, przekształcanie lasów w jednowiekowe i jednogatunkowe monokultury, tworzenie wielkoobszarowych upraw rolnych, osuszanie terenów podmokłych itp., to wszystko przyczynia się do likwidacji bazy pokarmowej i kryjówek dla nietoperzy. Na szczęście w ostatnich latach gospodarowanie lasami ulega zmianie na lepsze. Coraz częściej w lasach pozostawia się dziuplaste drzewa lub wiesza specjalne budki dla nietoperzy. Zwiększa się też różnorodność wiekową i gatunkową lasów, sadi się rodzime gatunki drzew. Istotne znaczenie mają programy ochrony różnorodności siedliskowej, chroniące lub zwiększające bogactwo i strukturę roślinności, a tym samym liczebność i różnorodność owadów, pośród jednogatunkowych upraw rolnych. Odtwarza się kwieciste murawy, tworzy oczka wodne lub sadi drzewa i krzewy wśród pól.

W otwartym terenie niektóre gatunki nietoperzy czują się nieswojo, trudno im orientować się w przestrzeni. Stąd gatunki emitujące krótsze sygnały dźwiękowe niechętnie przemieszczają się na duże odległości, poza terenami zadrzewionymi. Wycinanie ciągów drzew, stanowiących trasy migracji dla nietoperzy, może skutkować wzrostem izolacji poszczególnych populacji danego gatunku. Spadać może wtedy wymiana genów między oddalonymi populacjami. Dlatego ogromne znaczenie dla nietoperzy ma zachowanie alei przydrożnych drzew, zadrzewień rosnących wzdłuż rzek czy szpalerów drzew. Stanowią one również „drogowskazy” dla nietoperzy między schronieniami a terenami żerowania. Takie zadrzewienia zapewniają też osłonę

fot. Wycinka korytarza migracji.

przed drapieżnikami i złą pogodą, będąc równocześnie miejscem żerowania. Z tego powodu wokół kolonii letnich objętych naszym projektem uwzględniliśmy odnowienie zadrzewień.

Zagrożeniem dla nietoperzy są również remonty budynków lub strychów, prowadzone bez uwzględnienia potrzeb nietoperzy. Remontowanie w okresie od wiosny do późnego lata strychu zasiedlonego przez kolonię rozrodczą prowadzi do przepłaszania samic, co może skończyć się porzuceniem młodych. Rozpoczynanie zaś remontu w okresie od jesieni do wczesnej wiosny, na strychu zajęтым przez hibernujące nietoperze, może prowadzić do śmierci większości osobników. Ocieplanie budynków, zatykanie otworów wentylacyjnych i likwidacja różnych zakamarków utrudnia nietoperzom znalezienie bezpiecznych kryjówek.

Ogromnym problemem dla nietoperzy jest niepokojenie ich w trakcie hibernacji. Wybudzanie się w środku zimy pochłania dużo energii, ponieważ zwierzę musi podnieść tempo metabolizmu do normalnego poziomu. Wyliczono, że każde takie wybudzenie powoduje zużycie takich zasobów energetycznych (tłuszczu), które mogłyby starczyć na ok. 2-6 tygodni hibernacji. Im częściej nietoperz będzie niepokoiony, tym szybciej zużyje zasoby tłuszczu i nie będzie miał już „paliwa” do dalszej hibernacji. Wychudzony nietoperz nie doczeka do końca zimy.

Przyczyną zmniejszenia liczebności nietoperzy w naszym otoczeniu jest również stosowanie w rolnictwie i leśnictwie środków ochrony roślin – pestycydów zabijających owady. Stosowanie ich ogranicza liczebność owadów, czyli podstawowego źródła pokarmu nietoperzy, narażając je równocześnie na zatrucia. Nietoperze są ok. 10 razy bardziej wrażliwe na środki owadobójcze niż inne ssaki (np. gryzonie). Szkodliwe dawki pestycydów nietoperze mogą przyjmować poprzez zjedzenie zatrutego owada lub kontakt z opryskaną powierzchnią. Niebezpieczny dla nietoperzy jest także kontakt ze środkami konserwacji drewna, stosowanymi w budownictwie. Metale ciężkie zawarte w tych środkach mogą kumulować się w ciele nietoperzy. Efektem zatrucia szkodliwymi środkami chemicznymi może być pogorszenie kondycji, bezpłodność, a nawet śmierć nietoperzy.

Nietoperze a przepisy prawne

fot. Nocek Bechsteina.

Wszystkie występujące w Polsce gatunki nietoperzy są objęte ochroną prawną. Przepisy prawne zakazują zabijania i niepokojenia nietoperzy, niszczenia ich siedlisk i ostoi, legowisk, zimowisk, odławiania, przetrzymywania i przemieszczania bez zezwolenia. Za złamanie zakazów grozi kara grzywny lub więzienia.

Spadek liczebności poszczególnych gatunków nietoperzy jest tak znaczny, że zostały one wpisane na listy gatunków zagrożonych wyginięciem (tzw. czerwone listy lub czerwone księgi). Na terenie naszego kraju występuje aż 7 gatunków objętych unijnymi dyrektywami: podkowiec mały, podkowiec duży, nocek Bechsteina, nocek orzęsiony, nocek łydkowłosy, nocek duży i mopek zachodni.

Bechsteina, nocek orzęsiony, nocek łydkowłosy, nocek duży i mopek zachodni.

Polska zobowiązana jest też do ochrony nietoperzy na mocy ratyfikowanych umów międzynarodowych. Mowa tu o Porozumieniu Bońskim z 1994 r. (tzw. EUROBATS, porozumienie o ochronie nietoperzy w Europie), Konwencji Bońskiej z 1979 r. (o ochronie wędrownych gatunków dzikich zwierząt) oraz Konwencji Berneńskiej z 1979 r. (o ochronie gatunków dzikiej flory i fauny europejskiej oraz ich siedlisk).

Jak pomóc nietoperzom?

Niestety wiedza na temat nietoperzy wśród społeczeństwa jest jeszcze nadal bardzo mała. Pokutują stare zabobony oparte na dawnych wierzeniach, które przeniosły się do popkultury. Nietoperze pojawiają się w opowieściach i filmach o wampirach, wiedźmach i duchach. Trudno się więc dziwić, że te całkowicie niegroźne i pożyteczne zwierzęta spotykają się z bezpodstawną niechęcią ze strony człowieka. Niestety, niewiedza budzi lęk. Boimy się tego, czego nie znamy i nie rozumiemy.

Jak temu zaradzić? Edukowanie innych jest łatwe do wykonania przez każdego z nas. Zaczynaj od członków swojej rodziny, zrób budkę dla nietoperzy razem ze swoimi dziećmi i wywieś ją w ogrodzie. Rozmawiaj z dziećmi o nietoperzach, zabieraj na warsztaty edukacyjne, kupuj kolorowanki i nietoperzowe maskotki. A wszystko po to, aby ocieplić wizerunek tych wyjątkowych stworzeń. Ludziom łatwiej przychodzi chronić coś, co jest im znane i co darzą sympatią. Tym bardziej, jeśli będą świadomi przydatności tych niezwykłych zwierząt.

Istnieje wiele organizacji społecznych zajmujących się ochroną przyrody i zwierząt, w tym ochroną nietoperzy, m.in. Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”, Polskie Towarzystwo Ochrony Przyrody „Salamandra”, Towarzystwo Przyrodnicze „Bocian” i inne. Można zapisać się do stowarzyszenia działającego na rzecz nietoperzy i pracować w nim jako wolontariusz. Można wtedy brać udział w różnych akcjach edukacyjnych lub w programach czynnej ochrony nietoperzy.

Dobre praktyki w ochronie nietoperzy

Podstawowym sposobem ochrony zimowisk jest zamykanie dostępu do ich wnętrza oraz ochrona przed zniszczeniem na zewnątrz. W tym celu na wejścia do jaskiń czy fortów zakłada się kraty, które mogą być otwierane wyłącznie przez powołane osoby. Pręty w kratkach ułożone są poziomo (nie pionowo), aby nietoperze mogły swobodnie wlatywać do schronienia i wylatywać z niego. Czasem konieczne jest osłonięcie stalową siatką nawisu skalnego nad wlotem do jaskini, jeśli grozi on zawaleniem.

Ważnym działaniem jest adaptacja różnego typu pomieszczeń do potrzeb nietoperzy. Kwatery zimowe mogą być moder-

fot. Sztolnia na Górze Jarmuta.

nizowane w celu stabilizacji warunków mikroklimatycznych panujących wewnątrz. Dzięki zmniejszeniu zbyt dużych otworów wlotowych można podnieść wilgotność w środku schronienia lub ograniczyć przewiew powietrza. Zwiększając liczbę kryjówek w hibernakulum, np. montując do ścian i sufitów cegły dziurawki, można podwyższyć liczebność zimujących w nim nietoperzy. Istotna jest też ochrona małych schronień – starych piwniczek czy studni. Nietoperze wykazują duże przywiązanie do znanych sobie kryjówek, do których powracają przez wiele lat, a nawet przez całe swoje życie.

fol. Zabezpieczenie dostępu do kolonii.

Niezwykle ważne jest, by chronić letnie kolonie samic, które często znajdują się na strychach i poddaszach, przed niekorzystnymi zmianami lub zniszczeniem. Jeśli planujemy wyremontować strych naszego domu, na którym występują nietoperze, dobrze jest poradzić się specjalisty od nietoperzy (chiropterologa). Pomoże on ocenić, czy budynek jest zasiedlony przez nietoperze, określi termin, sposób i zakres planowanego remontu, aby nie zaszkodzić nietoperzom. Regionalny dyrektor ochrony środowiska może zezwolić na przeprowadzenie remontu pod warunkiem, że zostanie on wykonany wedle konkretnych wytycznych, a po remoncie nietoperze będą miały dalszą możliwość mieszkania w swojej dotychczasowej siedzibie.

W czasie remontu nie można stosować środków chemicznych do konserwacji drewna, które mogłyby zaszkodzić nietoperzom. Zastępuje się je środkami bezpiecznymi dla ssaków, o ograniczonej zawartości szkodliwych związków chemicznych. Jednak nawet te środki powinny być stosowane wyłącznie pod nieobecność nietoperzy. Trzeba pamiętać, że przy podwyższonych temperaturach w okresie letnim środki do konserwacji drewna zaczynają parować, wypełniając strych. Dlatego najlepiej zastosować produkty bezpieczne dla człowieka. Wdychane, nie będą szkodzić nie tylko nietoperzom, ale też i ludziom. Warto zainstalować platformę na odchody nietoperzy (str. 10), z której łatwo będzie je uprzątnąć. Na poziomych elementach więźby montuje się też specjalne daszki uniemożliwiające gromadzenie się odchodów na powierzchniach belek.

Niezbędne dla nietoperzy jest też utrzymanie zadrzewień bezpośrednio sąsiadujących z zajmowanym przez nie schronieniem oraz ciągów roślinności wysokiej, ułatwiających zwierzętom przelot w kierunku żerowisk i powrót. Nietoperze wylatują na poszukiwanie pokarmu na różne odległości od schronienia, co zależy od gatunku nietoperza i dostępności pokarmu. Dystans ten wynosi od kilku do kilkudziesięciu kilometrów od kryjówki. Dlatego trzeba pielęgnować stare aleje drzew, dosadzać nowe drzewa lub zakładać nowe zadrzewienia w sąsiedztwie stanowisk nietoperzy i tworzyć dla nich nowe korytarze migracji.

Istotnym elementem poprawiającym warunki bytowe nietoperzy jest urozmaicenie krajobrazu. Nietoperze chętnie polują w sąsiedztwie alei drzew, obrzeży lasów, w okolicy stawów, jezior, wzdłuż rzek oraz w sąsiedztwie łąk i pól, w ogrodach, parkach miejskich, przy ulicznych latarniach

itp. Dlatego konieczne jest utrzymanie dotychczasowej mozaiki siedlisk w sąsiedztwie schronień letnich i tworzenie nowych, wykorzystywanych przez nietoperze, siedlisk roślinnych. Dobrą praktyką jest tu sadzenie nowych drzew i alei drzew, budowanie stawów lub tworzenie niewielkich zbiorników retencyjnych itp. Zwiększają one m.in. pulę dostępnych żerowisk dla nietoperzy.

Ogromne znaczenie ma również zmniejszenie zanieczyszczenia światłem w sąsiedztwie schronień nietoperzy. Często stanowiska, w których zamieszkują lub polują nietoperze, są silnie oświetlone, co naraża je na atak nocnych drapieżników. Zbyt mocna iluminacja może zniechęcić nietoperze do zasiedlania danego miejsca lub spowodowaćubożenie bazy pokarmowej w rejonie zajmowanego stanowiska. Intensywne oświetlenie zwabia bowiem owady, co w efekcie powoduje zmniejszenie ich dostępności w koronach drzew, pod którymi żerują nietoperze. Dlatego budynki zasiedlane przez nietoperze oraz ich bezpośrednie otoczenie nie mogą być mocno oświetlone. Podobnie zaciemnione powinny być trasy przelotu między schronieniem a terenami łowieckimi. Istotne jest zagospodarowanie przestrzenne okolicy, w której zlokalizowana jest kolonia. Nie można dopuścić do ograniczenia arealu żerowisk lub uszczuplenia tras przelotu. Wiele nietoperzy ginie np. w okolicy elektrowni wiatrowych, przy których polują one na zgromadzone wokół turbin owady. Czasami migrujące nietoperze mogą też szukać schronienia w szczelinach konstrukcji wiatraka. Przyczyną śmierci nietoperzy jest najczęściej kolizja z łopatomy wirnika, ale też szok ciśnieniowy (barotrauma). Kiedy zwierzę dostanie się w obszar obniżonego ciśnienia wytwarzanego przez obracającą się łopatę wirnika, może u niego dojść do pęknięcia pęcherzyków płucnych.

Również fragmentacja siedliska poprzez tworzenie barier ekologicznych, np. ruchliwych dróg, uniemożliwia nietoperzom żerowanie i przemieszczanie. Dla gatunków latających nisko, jak podkowiec mały, ruchliwa droga jest śmiertelną pułapką. Nietoperze często giną w wyniku kolizji z autami. Rozwiązaniem problemu jest montowanie nad drogą tzw. bromownic, które jednak będą spełniać swoją funkcję wyłącznie, jeśli zostaną ulokowane w ciągu korytarza migracyjnego nietoperzy. Dla nietoperzy drogi mogą być bowiem atrakcyjnym żerowiskiem. Oświetlenie drogowe i rozgrzany asfalt przyciąga owady, a te zwabiają nietoperze.

Niezauważalnym zagrożeniem dla nietoperzy są też stacje bazowe systemów łączności bezprzewodowej (BTS). Wpływają one negatywnie na fizjologię nietoperzy. Promieniowanie wytwarzane przez urządzenia ma silnie rakotwórcze działanie, może również powodować problemy z płodnością. Jego szkodliwe oddziaływanie na organizm uza-

fol. Nadmierne oświetlenie.

fol. Stacja BTS.

leżnione jest od mocy nadajnika i odległości od niego. Stąd też, ze względu na bezpieczeństwo ludzi, stacje takie są instalowane na wieżach kościelnych. Problem polega na tym, że nietoperze zasiedlające takie stanowisko znajdują się przez długi czas w strefie najsilniejszego oddziaływania promieniowania. Są przez to zmuszone do bytowania w strefie, w której przebywanie ludzi dopuszczalne jest jedynie po wyłączeniu urządzeń nadawczych. Dlatego bezwzględnie należy unikać montowania nadajników BTS w bezpośrednim sąsiedztwie stanowisk nietoperzy.

BOHATEROWIE PROJEKTU

Podkowiec mały *Rhinolophus hipposideros*

Jest jedynym z dwóch przedstawicieli swojego rodzaju występującym w Polsce. Jego większy kuzyn – podkowiec duży – był stwierdzony w naszym kraju jedynie kilkanaście razy. Podkowiec mały jest niewielkim nietoperzem osiągającym długość ciała (bez ogona) ok. 4 cm, o rozpiętości skrzydeł ok. 20 cm. Podkowiec ma charakterystycznie zbudowany nos – w kształcie liścia o podstawie podkowy, który służy do skupiania emitowanych nim sygnałów w silną wiązkę. Uszy podkowca są szerokie, zaokrąglone i szpiczaste na czubku. Futerko na grzbiecie jest brązowawe, na brzuchu jasnoszare, błony lotne są wyraźnie ciemne.

fol. Podkowiec mały.

Jako jedyny spośród naszych nietoperzy, podkowiec w czasie hibernacji (str. 12 i 85) lub torporu (str. 15 i 87), zwisając ze stropu, szczelnie owija się skrzydłami. To zachowanie pozwala łatwo odróżnić ten gatunek od innych. Owinięty w ten sposób wygląda jak duża poczwarzka motyla. Pozostałe nasze nietoperze zwisając, przeważnie trzymają skrzydła złożone wzdłuż ciała. Podkowiec nie chowa się również w szczeliny, tak jak lubią to robić inne krajowe nietoperze, tylko zwisa swobodnie ze ścian lub stropu.

W Polsce podkowiec mały występuje jedynie na południu kraju w pasie gór i wyżyn, zasiedlając głównie Karpaty i Wyżynę Krakowsko-Częstochowską, w mniejszym stopniu Sudety. Podkowiec jest osiadły, co oznacza, że nie migruje na dalekie odległości, przemieszczając się najczęściej kilka lub kilkanaście kilometrów między zimowymi i letnimi stanowiskami oraz terenami łowieckimi. Choć zdarzały się obserwacje przelotów nawet do 150 km.

Podkowiec mały jest przywiązany do swoich schronień i jest im „wierny” przez lata. Każda niekorzystna zmiana wewnątrz lub na zewnątrz schronienia skreśla dane miejsce z listy atrakcyjnych stanowisk do zasiedlania dla tego wrażliwego gatunku.

W XX w., zarówno w Polsce, jak i w całej Europie obserwowano istotny spadek liczebności podkowca małego. Stanowiska tego gatunku, w których występowało nawet po kilkaset osobników, zaczęły świecić pustkami. Ubytek liczby podkowców małych w Europie oceniono aż na 80-90%. Obecnie jest on traktowany jako najbardziej zagrożony wyginieciem gatunek nietoperza. Działania ochronne podejmowane w naszym kraju od ponad 20 lat pozwoliły uchronić ten gatunek przed wyginieciem. W tym czasie liczba podkowców wzrosła do ok. 15 000 osobników. Efekt ten zawdzięczamy m.in. prowadzonemu od 1996 r. „Programowi ochrony podkowca małego w Polsce”, który koordynowany jest przez Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”.

Nocek orzęsiony *Myotis emarginatus*

Jest niewiele większy od podkowca (ok. 5 cm długości ciała bez ogona). Ma rudawo-kasztanowe futerko na grzbiecie, a na brzuchu w kolorze szarobrazowym. Jest to jedyny krajowy nocek o ciemnym brzuchu. Błona lotna jest szarobrazowa. Ma też charakterystyczne wycięcie na zewnętrznej krawędzi uszu, tworzące schodek. Nazwa „orzęsiony” wiąże się z rzadkim owłosieniem krawędzi błony lotnej w okolicy ogona. Jest nietoperzem występującym głównie w południowej i zachodniej Europie. W Polsce jest rzadkim gatunkiem, spotykanym na południu kraju (Wyżyna Krakowsko-Częstochowska, Karpaty i Sudety). Od lat 50. XX w. obserwowano spadek liczebności nocka orzęsionego w Polsce. Z czasem, na stanowiskach gdzie dawniej występowało po kilkadziesiąt osobników, spotykało się już tylko pojedyncze nietoperze, a czasem żadnego. Obecnie jego liczebność w zimowiskach sukcesywnie rośnie. W ostatnich latach odkryto kolonie rozrodcze i zimowiska liczące nawet kilkaset osobników. Zasięg tego gatunku w dużej mierze pokrywa się z zasięgiem podkowca małego, z racji preferowania tych samych lub zbliżonych warunków. Dlatego zabiegi ochronne prowadzone na rzecz poprawy sytuacji podkowca małego są również korzystne dla nocka orzęsionego. Łączną liczebność polskiej populacji tego nietoperza szacuje się na 2000-3000 osobników.

fol. Kolonia rozrodcza nocka orzęsionego.

Nocek duży *Myotis myotis*

Jest jednym z trzech największych krajowych nietoperzy (obok borowca wielkiego i mroczka późnego). Długość jego ciała bez ogona to ok. 8 cm, jest więc prawie dwukrotnie większy od nocka orzęsionego. Futro na grzbiecie ma szarobrazowe, a brzuch jest prawie biały. Ma szerokie skrzydła o ciemnej skórze, a na głowie wydłużone uszy. Gatunek jest typowy dla południowej i centralnej Europy. Występowanie nocka dużego na terenie Polski jest szersze niż wcześniej opisywanych gatunków, sięgając dalej na północ. Jednak najliczniej spotykany jest w południowej, środkowej i zachodniej części kraju.

W 2. połowie XX w. liczebność nocka dużego zaczęła spadać, podobnie jak innych nietoperzy. Znane kolonie rozrodcze, liczące po kilkaset lub kilka tysięcy samic, znacznie zmniejszyły swoją liczebność lub przestały istnieć. Nietoperz ten rzadko wybudza się samoistnie w trakcie hibernacji, w przeciwieństwie do innych gatunków nietoperzy. Dlatego każde „nieplanowane” wybudzenie jest szczególnie niebezpieczne dla nocków dużych. Co gorsza, ponieważ jest dużym i łatwo dostrzegalnym nietoperzem, częściej niż inne pada ofiarą ludzkiego okrucieństwa lub jest zabijany.

fot. Nocki duże.

PORADNIK TURYSTY – PRZYRODNIKA

Gdzie i kiedy?

Nie jest łatwo zobaczyć nietoperze, gdyż są one aktywne w nocy. Nie ma też możliwości odwiedzania ich kolonii rozrodczych i kwatery zimowych. Czy jest zatem jakiś sposób, aby zbliżyć się do tych zwierząt, nie szkodząc im? Tak, najlepiej przez obserwowanie wylotu nietoperzy z ich letniego stanowiska. Wystarczy w okresie od maja do sierpnia wybrać się przed zmierzchem pod któryś z opisanych w naszym przewodniku obiektów i czekać. Trzeba zachować ciszę i nie świecić latarkami w otwory, z których wylatują nietoperze. Widowisko zaczyna się po zachodzie słońca. Najpierw wylatują pojedyncze osobniki, zataczają koło i wracają do kolonii. Potem rozpoczyna się właściwy wylot. Nietoperze kierują się w stronę najbliższych drzew. Można też zaobserwować nietoperze polujące na owady koło ulicznych latarni.

Co zabrać ze sobą?

Wybierając się na wycieczkę „śladami podkowca”, należy przed wyjściem sprawdzić pogodę. Najlepiej nie podróżować samotnie i zabrać ze sobą mapę okolicy, wcześniej sprawdzając trasę przejścia. Dobrze mieć przy sobie odbiornik GPS lub sprawdzić, czy nasz telefon posiada funkcję satelitarnego odszukiwania lokalizacji. Zabierzmy prowiant i wodę, przyda się też coś słodkiego. Dobrze jest sprawdzić, gdzie w okolicy znajdują się restauracje, sklepy spożywcze lub noclegi na wypadek konieczności pozostania na noc. Spakujmy naładowany telefon, ładowarkę i latarkę. Niezbędne będą wygodne buty typu trekkingowego i ubiór „na cebulkę” dostosowany do zmiennej pogody. Przyda się przeciwdeszczowe okrycie. Warto założyć spodnie z długą nogawką oraz koszulę z długim rękawem. Zabezpiecz nas one przed gryzącymi owadami. Nie zapomnijmy o nakryciu głowy, okularach przeciwsłonecznych i kremie z filtrem UV. Można zabrać też środek przeciwbólowy, pocięty plaster i wilgotne waciki do odkażania rany, a do wytarcia rąk wilgotne chusteczki. Nie zawadzi płyn przeciwko owadom i maść łagodząca ugryzienia. Chcąc lepiej poznać przyrodę, dobrze jest zabrać ze sobą lornetkę i przewodnik do oznaczania zwierząt lub roślin.

Jak zachować się w terenie?

Będąc na szlaku, pamiętajmy o zachowaniu ciszy. Wszystkie swoje śmieci zabieramy ze sobą. Bardzo dużo dzikich zwierząt ginie po zjedzeniu plastikowych odpadów lub próbując dostać się do porzuconych puszek i butelek. Niektóre gatunki roślin, grzybów czy całe siedliska roślinne podlegają ochronie, dlatego lepiej nie zrywać żadnych kwiatów i nie wydeptywać nowych ścieżek. W ten sposób uchronimy też miejsca, gdzie występują owady stanowiące pokarm dla nietoperzy. Poruszając się wyznaczonymi szlakami, nie wkroczymy na prywatną nieruchomość. Na terenach chronionych stosujemy się do wskazań na tablicy informacyjnej. Omijajmy również błotniste kałuże, lubi w nich przesiadywać rzadki kumak górski.

Należy pamiętać też o powszechnie znanej zasadzie – nie pal ogniska w lesie, nie wyrzucać niedopałków. Zaproszenie ognia w czasie suszy może być katastrofalne w skutkach. Problem ten dotyczy nie tylko lasu, ale też ugorów często wypalanych w okresie wiosny. Jeśli zauważymy płonącą roślinność trawiastą, chociażby na poboczu drogi, najlepiej zadzwonić na numer alarmowy (112) lub na straż pożarną (998). W czasie takich pozornie niewinnych pożarów łąk ginie dużo zwierząt – różne owady, w tym bezcenne owady zapylające, drobne owadożerne zwierzęta – ryjówki, jeże czy młode zające.

Co zrobić, jeśli znajdziemy nietoperza?

Czasem może się zdarzyć, że któryś z nietoperzy spadnie na ziemię. Nie wolno go dotykać gołą dłonią, ponieważ nietoperze mogą prze-

nosić wściekliznę. Co prawda, spośród 25 występujących w Polsce gatunków nietoperzy jedynie u trzech stwierdzono tę chorobę, jednak zawsze najlepiej zachować ostrożność. Wściekliznę mogą przenosić wyłącznie ssaki. Jeśli nietoperz chaotycznie trzepocze skrzydłami, miota się na ziemi i nie może odlecieć, należy mu pomóc. Używając tekturowego pudełka, czystego ręcznika, grubego materiału albo czapki, należy delikatnie podnieść nietoperza i odwieść na ścianę budynku. Pozwólmy mu przejść z ręcznika na budynek. Wdrapie się wysoko, schowa w jakiejś szczelinie, poczeka do wieczora i sam odleci.

Co robić, jeśli wieczorem, w okresie wiosenno-letnim, nietoperz wleci do pokoju? Najlepiej odsunąć zasłonę i firankę, otwórz szeroko okno i zgaś światło. Zabierz ze sobą wszystkie przebywające w pokoju domowe zwierzęta i wyjdź, zamykając za sobą drzwi. Poczekaj, aż nietoperz samodzielnie wyleci. Po ok. pół godzinie możesz wrócić do pokoju. Jeżeli jest dzień i nietoperz „drzemie” na ścianie lub suficie, delikatnie zagarnij go do tekturowego pudełka, wrzuć do środka kawałek szmatki, aby mógł się na nią wdrapać. Kiedy zapadnie zmrok odstaw pudełko na parapet okna (na co najmniej 1 piętrze, a najlepiej na wyższym), zamknij okno i poczekaj, aż nietoperz sam opuści pudełko. Pamiętaj jednak, że pudełko musi być przechylone na bok, aby zwierzę mogło się wydostać. Ważne też, aby nie wypuszczać nietoperza w czasie intensywnego deszczu lub znacznego chłodu.

Jeżeli znajdziemy w domu nietoperza w okresie zimowym, najlepiej skontaktować się z chiropterologiem lub najbliższym ośrodkiem rehabilitacji dla dzikich zwierząt (wykaz znajdziesz na stronie www.nietoperze.pl, www.dzikaklinika.com i innych).

Jeśli podczas próby ratowania nietoperz Cię ugryzł, bezwzględnie zgłoś się do lekarza. Wykona on profilaktyczne szczepienie przeciwko wściekliznie. Ponieważ jest to choroba nieuleczalna i zawsze kończy się śmiercią, lepiej poddać się szczepieniu „na wszelki wypadek”. Takie szczepienie polega na wykonaniu 5 zastrzyków, po jednym w odstępie tygodnia i jest całkowicie bezbolesne. Lekarz podaje też jednorazową szczepionkę przeciwko tężcowi.

OBSZARY NATURA 2000 OBJĘTE PROJEKTEM

Co to jest Program Natura 2000?

Program ten obejmuje sieć obszarów Natura 2000 utworzonych na terytorium Unii Europejskiej. Jego celem jest zachowanie typów siedlisk przyrodniczych oraz gatunków zwierząt traktowanych jako cenne i zagrożone w skali całego kontynentu europejskiego. Podstawą programu Natura 2000 są dwie unijne dyrektywy: „Dyrektywa Ptasia” skupiająca się na ochronie ptaków oraz „Dyrektywa Siedliskowa” odnosząca się do ochrony siedlisk roślinnych i związanych z nimi zwierząt. Obecnie cała sieć Natura 2000 obejmuje ponad 18% powierzchni krajów członkowskich Unii Europejskiej. Program Natura 2000 nie zastępuje dotychczasowych form ochrony, jak rezerwaty przyrody czy parki narodowe, ale je uzupełnia.

fot. Kolonia rozrodzka nocka orzęsionego.

Podstawą utworzenia sieci Natura 2000 jest idea wspólnego podejmowania przez wszystkie kraje członkowskie Unii Europejskiej działań na rzecz zachowania dziedzictwa przyrodniczego Europy, w oparciu o jednolite prawo. W ramach sieci Natura 2000 powstają Obszary Specjalnej Ochrony ptaków (OSO) oraz Specjalne Obszary Ochrony siedlisk (SOO). Wyznaczane są one na terenie całej Unii, według tych samych kryteriów. Oba typy obszarów – „ptasie” i „siedliskowe” – powoływane są niezależnie od siebie, mogą więc pokrywać się lub sąsiadować ze sobą. Sieć Natura 2000 w Polsce zajmuje prawie 20% powierzchni lądowej naszego kraju. W jej skład wchodzi: 849 specjalnych obszarów ochrony siedlisk oraz 145 obszarów specjalnej ochrony ptaków.

Obszary Natura 2000 oznaczane są kodami, które składają się z trzech liter (PLB, PLH i PLC) oraz sześciu cyfr. „PL” to kod Polski, „B” to skrót od angielskiego słowa birds – ptaki, a „H” to skrót od angielskiego słowa habitat, czyli siedlisko. Kodem „PLC” oznacza się posiadające wspólne granice obszar „ptasie” oraz „siedliskowy”. Pierwsze dwie cyfry to wyłącznie liczby parzyste, które zostały ustalone dla poszczególnych województw. Pozostałe cyfry oznaczają kolejny numer danego obszaru w województwie.

Ostoje Nietoperzy Beskidu Wyspowego PLH120052

Obszar ten utworzony został w celu ochrony podkowca małego, nocka orzęsionego i nocka dużego. Ostoja obejmuje 11 enklaw o łącznej powierzchni ok. 5 706 ha, w których zlokalizowane są kolonie rozrodzce nietoperzy, mieszczące się na strychach zabytkowych budynków sakralnych. Obszar jest decydujący dla zachowania populacji podkowca małego i nocka orzęsionego w Polsce. Występują tu należące do największych w naszym kraju kolonie rozrodzce obu gatunków. W okresie wiosenno-letnim przebywa tu ok. 20% monitorowanej w Polsce populacji podkowca małego i ponad 50% populacji nocka orzęsionego.

fol. Beskid Wyspowy.

Ostoję tworzą łącznie 16 obiektów sakralnych, w których występują kolonie rozrodzce nietoperzy, zasiedlające poddasza świątyń. Obszar chroni też tereny żerowania nietoperzy przyległe do kościołów. W trzech obiektach prowadzimy remonty:

1) klasztorze OO. Cystersów w Szczyrzycu; mieszczą się tu kolonie rozrodzce nocka orzęsionego i podkowca małego – jedno z największych w Polsce oraz nieliczna kolonia rozrodzca nocka dużego,

2) kościoły pw. św. Andrzeja Apostoła w Łukowicy, będącym siedzibą podkowca małego,

3) kościoły pw. św. Barbary i św. Stanisława Biskupa w Szyku, który zamieszkuje kolonia rozrodzca podkowca małego.

W pobliżu znajduje się kolejnych pięć obiektów, w których w latach poprzednich Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” wykonało remonty:

4) kościół pw. św. Mikołaja Biskupa w Skrzydlnej jest „domem” dla kolonii rozrodzcej podkowca małego. W 2009 r. wykonano remont dachu kościoła – wymieniono pokrycie tak, aby nietoperze mogły dalej korzystać ze strychu, zapewniono też drożność wlotów dla nietoperzy;

5) kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wilkowisku. Strych kościoła jest schronieniem kolonii rozrodzcej podkowca małego. Wokół świątyni nasadzono drzewa niezbędne dla przelotów nietoperzy między kolonią a terenami żerowania. Zainstalowano też reflektory ograniczające zanieczyszczenie światłem wokół budowli;

6) kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego i Trójcy Świętej w Nowym Rybiu, zamieszkiwany przez kolonię podkowca małego i nocka orzęsionego. W 2009 r. wyremontowano dach kościoła w sposób zapewniający możliwość dalszego korzystania ze schronienia przez nietoperze. Wymieniono też reflektory na bezpieczne dla nietoperzy, tj. ograniczające iluminację schronienia kolonii;

7) kościół pw. Wszystkich Świętych w Łososinie Górnej, zasiedlony przez kolonię rozrodczą podkowca małego. W latach poprzednich wymieniono już całe pokrycie dachu. W naszym projekcie przewidzieliśmy modyfikację iluminacji kościoła na bezpieczniejszą dla nietoperzy;

8) kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Słopnicach. Strych świątyni jest schronieniem dla kolonii rozrodzcej nocka dużego oraz podkowca małego. Ochroną objęty jest nie tylko kościółek, ale też okoliczne zadrzewienia, włącznie z roślinnością nadrzeczną porastającą dopływ Słopniczanki. W 2009 r. przeprowadzono kompletny remont dachu kościoła, wymieniając jego pokrycie.

W celu ochrony tras migracji nietoperzy wykonano również nasadzenia ci-sów, a na parkingu przy kościele ustawiono donice z drzewami.

Pozostałe świątynie zasiedlone przez nietoperze (8 obiektów), są oddalone od terenu objętego naszym projektem. Warto je jednak odwiedzić, będąc w okolicy. Są to:

9) kościół pw. św. Michała Archanioła i św. Jana Chrzciciela w Łącku,

10) kościół pw. św. Jakuba Apostoła w Podegrodziu,

11) kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Jazowsku,

12) kościół pw. Najświętszego Imienia Maryi w Laskowej,

13) kościół pw. św. Katarzyny Panny i Męczennicy w Kamionce Małej,

14) kościół pw. św. Michała Archanioła w Ujanowicach,

15) kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Jaworznej,

16) kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Żmiałce.

Niektóre z ostatnich ośmiu świątyń przeszły już w poprzednich latach przyjazny dla nietoperzy remont strychu. W kościołach w Jazowsku, Ujanowicach i Kamionce Małej do tej pory wykonano remonty dachów, zbudowano platformy na guano, zmodyfikowano oświetlenie, zabezpieczono wloty na strychy oraz przeprowadzono nasadzenia. Kilka kolonii nie posiada ciągłych i bezpiecznych tras przelotów dla nietoperzy i wymaga wykonania właściwych nasadzeń w przyszłości.

Teren ostoi geograficznie przynależy do Beskidu Wyspowego. Pokryty jest mozaiką siedlisk leśnych, gruntów ornych, poprzecinanych zabudową typu wiejskiego z licznymi sadami. **Beskid Wyspowy** wchodzi w skład Beskidów Zachodnich. Położony jest pomiędzy doliną Raby a Kotliną Sądecką i łączy w sobie cechy podgórskie z górskimi. Charakterystyczną cechą regionu są odosobnione, wyspowo wznoszące się górskie szczyty otoczone typowo podgórskim, łagodnie pofałdowanym terenem. Największymi szczytami są wchodzące w skład ostoi: Ciecień (829 m n.p.m.), Kostrza (720 m n.p.m.), Łopień (961 m n.p.m.) oraz fragment Pasma Łososińskiego. Szczyty te mają miejscowo strome stoki, ale najczęściej płaską i wylesioną wierzchołkową. Na stokach spotyka się wychodnie skał piaskowcowych.

Z punktu widzenia siedlisk roślinnych przedmiotami ochrony na terenie Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego są kwaśne i żyzne buczyny, jaworzyny i lasy klonowo-lipowe oraz jodłowy bór świętokrzyski. Najbardziej rozpowszechniony jest zespół jaworzyny z jęczmikiem, który w skali kraju należy do najrzadszych zbiorowisk roślinnych. Najlepiej zachowane jaworzyny spotkamy na górze Kostrza. W obrębie ostoi stwierdzono również występowanie dwóch typów siedlisk objętych Dyrektywą Siedliskową. Mowa tu o grądzie środkowoeuropejskim i subkontynentalnym oraz zarosłach wierzbowych na kamieńcach i żwirowiskach górskich potoków.

Występujący w Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego jodłowy bór wyżynny świętokrzyski jest endemicznym dla Polski typem siedliska roślinnego. Co oznacza, że został zidentyfikowany jedynie na terenie naszego kraju. Spotykany tutaj bór jest ewenementem również dlatego, że jest on typowy prawie wyłącznie dla Gór Świętokrzyskich i Roztocza. Jodłowy bór wyżynny zobaczymy na stokach Cietnia i u podnóża Kostrzy. W piętrze występowania boru napotkać można też bardzo rzadkie gatunki roślin. Jednym z nich jest mech płaszczenniec falisty. Rośnie tutaj też chroniony podrzeń żebrowiec i widłak jałowcowaty.

Otoczenie Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego

Powierzchnia Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego pokrywa się częściowo z Południowomałopolskim Obszarem Chronionego Krajobrazu. W bliskim sąsiedztwie ostoi wyznaczono inny obszar Natura 2000 obejmujący ochroną nietoperze – **Kościół w Węglówce PLH120046**. Obszar obejmuje murowany kościół pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Węglówce. Świątynia pochodzi z lat 30. XX w. i zasiedlona jest koloniami rozrodczymi nocka dużego i podkowca małego. Ochroną objęto też okoliczne lasy i pola będące terenami łowieckimi dla nietoperzy. Obszar został utworzony głównie ze względu na obecność kolonii rozrodczej nocka dużego. W czasie powołania obszaru kolonia nocka dużego liczyła ok. 500 osobników. Kolonia podkowca małego była znacznie mniej liczna i składała się z ok. 10 osobników. Obecnie liczebność kolonii podkowca nieco wzrosła – do 20-30 osobników, zaś liczba nocków dużych zmalała do kilkudziesięciu. Być może jedną z przyczyn spadku liczebności nocka dużego jest niewłaściwe dla tego gatunku oświetlenie kościoła. O modyfikację iluminacji budynku zabiega Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”. Stowarzyszenie wykonało już wokół kościoła nasadzenia drzew i krzewów, a na poddaszu platformę na guano i specjalne wloty dla nietoperzy.

Kolejnym obszarem Natura 2000 zlokalizowanym w pobliżu Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego, na terenie gminy Dobra, jest obszar Natura 2000 **Uroczysko Łopień PLH120078**. Objęte są tu ochroną zimowe kwatery nietoperzy. To cztery jaskinie, w tym największa Jaskinia Zbójceka w Łopieniu (tzw. Grota Zbójceka w Łopieniu), gdzie hibernuje duża część populacji podkowca małego zamieszkującej Beskid Wyspowy. Jaskinie są także miejscem zimowania nocka orzęsionego i nocka Bechsteina oraz miejscem rojenia setek nietoperzy z kilkunastu gatunków. Dodatkowo na terenie Uroczyska Łopień występuje rzadkie w Paśmie Beskidów, utworzone w niszy osuwiskowej, torfowisko wysokie (a właściwie zachowany jeszcze jego fragment).

Rojenie – to zwiększona w okresie letnim i jesiennym aktywność nietoperzy w rejonie potencjalnych miejsc zimowania. Można wtedy obserwować nietoperze różnych gatunków, latające intensywnie przy otworach jaskiń. Zachowanie to związane jest z godami dorosłych osobników oraz przypuszczalnie pokazywaniem młodym nietoperzom dostępnych w okolicy miejsc zimowania. Ochrona miejsc rojenia nietoperzy jest równie ważna jak ochrona schronień letnich i zimowych.

Rejon Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego poprzecinany jest licznymi ciekami wodnymi, porośniętymi roślinnością. Stanowią one trasy migracji dla nietoperzy przemieszczających się z kolonii rozrodczych na żerowiska i z powrotem. Największe tereny zalesione występują w paśmie Cietnia, Kostrzy i w Paśmie Łososiańskim. Część płynących przez ostoję rzek objęta jest ochroną w ramach programu Natura 2000, dla zachowania nadrzecznych siedlisk roślinnych. Mowa tu o obszarach **Środkowy Dunajec z dopływami PLH120088**, **Łososina PLH120087** i **Tarnawka PLH120089**.

Przedmiotami ochrony na wspomnianych obszarach rzecznych są rzadkie gatunki ryb: głowacz białopłetwy, brzanka, i boleń oraz płazy: kumak górski, traszka grzebieniasta i karpacka. W okolicy zobaczymy również chronioną salamandrę plamistą, bobra, wydrę oraz rzadki gatunek chrząszcza – biegacza gruzelkowatego. Faunę chronionych motyli stwierdzonych na terenie Beskidu Wyspowego stanowią: paź żeglarsz, niepylak mnemozyna i wstęgówka jesionka. Na terenie Beskidu Wyspowego spotkać można duże drapieżniki: wilka i rysia oraz wędrujące pojedyncze niedźwiedzie. Zamieszkują tutaj również drobne ssaki pilchowate: popielica, koszatka i orzesznica.

rys. Paź żeglarsz.

Ptaki Beskidu Wyspowego to głównie gatunki leśne: jarząbek, słonka, dzięcioł duży, dzięcioł czarny i dzięcioł zielonosiwy oraz typowy dla lokalnych lasów liściastych gołąb siniak. Podczas nocnego spaceru można spodziewać się spotkania z lelkiem lub puszczykiem uralskim oraz małymi gatunkami sów: włochatką i sóweczką. W borze jodłowym zamieszkują rzadkie gatunki dzięciołów: białogrzbiety i trójpalczasty, zaśpiewać też może drozd obroźny i czeczotka lub odezwie się krzykliwa orzechówka. Spośród ptaków szponiastych można liczyć na spotkanie z trzmielojadem, orlikiem krzykliwym, a nawet zalatującym tu orłem przednim. W prześwietlonych lasach liściastych z dużą liczbą dziupli zobaczymy muchołówki żałobną i białoszyją, a nawet małą. W lasach łęgowych można zaobserwować remiza, raniuszkę, dziwonię oraz bociany czarne łowiące ryby w nurcie rzek. W Paśmie Łopienia pojawia się czasami głuszec, gatunek kuraka zagrożony wyginięciem na terenie Polski.

rys. Lelek.

Dla ochrony tokowisk głuszca Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska w Krakowie utworzył w 2011 r. **rezerwat przyrody Mogielica**, zlokalizowany na szczycie najwyższego szczytu Beskidu Wyspowego – Mogielicy (1171 m n.p.m.). Rezerwat obejmuje ochroną także formy skalne występujące w szczytowej partii góry. Rosnące tu górnoreglowe bory świerkowe wchodzi w skład rewiru łowieckiego puchacza. W rezerwacie stwierdzono też występowanie różnych gatunków nietoperzy. Są to: borowiec wielki, podkowiec mały, nocek duży, nocek Bechsteina, nocek rudy, nocek Natterera, nocek orzęsiony, nocek Brandta, nocek wąsatek i gacek brunatny.

Pozostałe rezerваты znajdujące się na terenie Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego to głównie rezerваты leśne. Obejmują one żyzne i kwaśne buczyny oraz jaworzyny i lasy klonowo-lipowe.

rys. Czosnek niedźwiedzi.

rys. Maczuźnik nasiężralowy.

bów na uwagę zasługują wymienione w Czerwonej liście roślin i grzybów Polski: czosnek niedźwiedzi i paprotki – jęczyznik zwyczajny, podrzeń żebrowiec i paprotnik kolczysty. Spośród grzybów na uwagę zasługują wymienione w Czerwonej liście roślin i grzybów Polski: soplówka jodłowa, świecznica rozgałęziona i maczuźnik nasiężralowy.

Obiekty objęte projektem

Klasztor OO. Cystersów w Szczyrzycu

Znajdują się tu jedne z największych w Polsce kolonie rozrodzce noc-ka orzęsionego i podkowca małego oraz nieliczna kolonia rozrodzca nocka dużego. Na strychach budynków zespołu klasztorowego stwierdzono osiem różnych gatunków nietoperzy, w tym nawet bardzo rzadkiego w Polsce podkowca dużego. Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” wykonało w poprzednich latach adaptacje poprawiające warunki siedliskowe na strychach Opactwa oraz zabezpieczenia wlotów dla nietoperzy. W ramach naszego projektu uwzględniliśmy wybudowanie platformy na guano. Za zaangażowanie w ochronę nietoperzy Opactwo wyróżniono Znakiem Krainy Podkowca (str. 8).

rys. Klasztor OO. Cystersów w Szczyrzycu.

Zespół klasztorny w Szczyrzycu został ufundowany w 1234 r. przez wojewodę krakowskiego Teodora Cedro herbu Gryf, któremu Książę Henryk Brodaty powierzył akcję kolonizacji Podhala. W 1620 r. wzniesiono tutaj kościół pw. Najświętszej Marii Panny Wniebowziętej i św. Stanisława Biskupa Męczennika, klasztor oraz zabudowania gospodarcze. W ciągu kolejnych stuleci opactwo cysterskie podupadało. Częściowo w wyniku najazdu Tatarów, później w efekcie pożarów w okresie zaborów. Kościół został odnowiony i przebudowany w XIX w. Klasztor OO. Cystersów jest jednym z najstarszych klasztorów w Polsce.

Barokowy kościół pw. Najświętszej Marii Panny Wniebowziętej i św. Stanisława Biskupa Męczennika opiera się na planie krzyża łacińskiego, z nawą główną (przeznaczoną dla wiernych) i prezbiterium (przeznaczonym dla duchowieństwa oraz służby liturgicznej), zamkniętym półkoliście apsydą (str. 84). Nad kościołem wznosi się smukła rokokowa wieżyczka na najmniejszy z dzwonów, sygnaturkę. W apsydzie zobaczymy dwa witraże. Do wnętrza świątyni prowadzi gotycki portal oraz rzeźbione drzwi. Wewnątrz znajduje się barokowy ołtarz główny ozdobiony dwiema figurami. Jedna z nich przedstawia św. Stanisława o twarzy fundatora, druga

– św. Wojciecha o twarzy króla Zygmunta III Wazy. Najstarsza jest chrzcielnica z XVII stulecia. Opactwo stanowi sanktuarium, które jest miejscem kultu cudownego obrazu Matki Boskiej z XVI w.

Z powstaniem opactwa w Szczyrzycu wiąże się szczególna legenda. Diabeł spotkał na drodze miejscowego gajaka i obiecał mu wór złota w zamian za duszę i przygrywanie do tańca. Ten zgodził się. Szybko jednak zmienił zdanie i oddał złoto zakonnikom na budowę klasztoru. Rozwścieczony diabeł postanowił zrzucić wielki głaz na klasztor. Zakonnicy modląc się o ratunek, zawierzili klasztor opiece Matki Boskiej. Dzięki modłom do Matki Boskiej diabeł nie zdołał utrzymać głazu i upuścił go niedaleko opactwa, gdzie leży do dzisiaj. Mowa tu o skale Diabli Kamień, koło wsi Krzesławice. Można w nim dopatrzeć się pięciu wgnieceń po czarcich palcach.

Kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika i św. Barbary Męczennicy w Szyku

Strych kościoła jest schronieniem dla kolonii rozrodzcej podkowca małego. Świątynia wymagała generalnego remontu pokrycia dachowego, dlatego uwzględniliśmy ją w naszym projekcie. W latach poprzednich Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” przeprowadziło adaptacje poprawiające warunki bytowania nietoperzy. Wykonało też nasadzenia drzew wokół kościoła oraz na trasach przelotu nietoperzy.

Parafia w Szyku ufundowana została w XIV w. przez ówczesnych właścicieli wsi, rycerski ród Lasockich. Drewniany, późnogotycki kościół wzniesiono w 1633 r. Jest to budowla jednonawowa, z trójbocznym zamkniętym prezbiterium, do którego przylega niewielka zakrystia. Nawę i prezbiterium przykrywa dach, na którego szczycie znajduje się barokowa wieżyczka na sygnaturkę (str. 86). Do kościoła dostawiona jest wieża z nadwieszoną izbicą (najwyższą kondygnacją wieży z pomieszczeniem na dzwony).

Prezbiterium pokrywają pozostałości renesansowej polichromii z XVI w., przedstawiające sceny z życia św. Stanisława Biskupa. W ołtarzu głównym znajduje się obraz z początku XVI w. przedstawiający Matkę Bożą z Dzieciątkiem w promienistej aureoli. W górnej części ołtarza znajduje się przedstawienie Boga Ojca z martwym Chrystusem. Jest to rzadko spotykany typ „Piety ojcowskiej”. Obraz główny ołtarza przysłaniany jest zasuwą z barokowym obrazem św. Barbary z 2. połowy XVII w. Najstarszym elementem wyposażenia jest kamienna chrzcielnica z 1585 r. oraz jeden z trzech dzwonów pochodzący z 1765 r.

Kilkanaście lat temu doszło do nieprzyjemnego dla nietoperzy zdarzenia. Cała kolonia podkowców została uwieczniona na strychu kościoła na skutek zainstalowania siatek w otworach wylotowych. Przypadek sprawił, że Pol-

rys. Kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika i św. Barbary Męczennicy w Szyku.

skie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” podjęło szybką interwencję, dzięki której udało się uwolnić nietoperze i uratować je od śmierci głodowej. Podkowce potrzebują obszernych otworów wlotowych do schronienia (co najmniej 10-15 cm średnicy), nie przeciskają się przez wąskie przejścia, jak robią to inne gatunki nietoperzy.

Kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Łukowicy

rys. Kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Łukowicy.

światłny w porę zlikwidowano i nietoperze powróciły do kościoła.

Barokowy, drewniany kościółek został wybudowany pod koniec XVII w. poprzez rozbudowanie stojącej w tym miejscu świątyni gotyckiej. Jest to budowla jednonawowa, zakończona zamkniętym trójbocznie prezbiterium. Wieża posiada wyeksponowaną przez szalunek izbicę (str. 85), zaś na dachu stoi wieżyczka na sygnaturkę (str. 86). Świątynia otoczona jest kamiennym murem z XVIII w., w którym ulokowane są stacje Drogi Krzyżowej. Ołtarz główny datowany jest na koniec XVII w. Trzy ołtarze boczne pochodzą z okresu późnego baroku. Kościół posiada zabytkowe wyposażenie: kamienną chrzcielnicę z XVII w. oraz ambonę z przełomu XVII i XVIII w. Świątynię ufundował Hieronim Sędzimir z rodu wpływowych dziedziców Łukowicy, władających tym rejonem w okresie XV-XVIII w. W 1566 r. został tutaj ochrzczony Michał Sędziwój, słynny XVI-wieczny uczyony, lekarz i alchemik.

Zewnętrzna część prezbiterium kościoła w Łukowicy ozdobiona jest kapliczką, która w wyjątkowy sposób przedstawia Grupę Ukrzyżowania (Ogrójec). Pod krzyżem zgromadzone są ludowe rzeźby postaci biblijnych, datowane na XVIII/XIX w. Kapliczce towarzyszą różne przedmioty kojarzone z Męką Pańską. Na szczycie ramy pośrodku znajduje się przedstawienie chusty św. Weroniki (całunu z odbitym wizerunkiem Jezusa). Obok niej na lewo: gwoździe, młotek i korona cierniowa, zaś na prawo bicze i obcegi. Na lewej ramie ulokowane są (patrząc od góry w dół): rękawica, dzbanek, pochodnia, kostki do gry, maczuga, kogut, suknia i powróż. Na prawej ramie ukrzyżowania umieszczono: trupa czaszkę z piszczelami, kielich, kajdany, miecz, sakiewkę Judasza, różgi, włócznię i drabinę.

Kościół pw. Rozesłania Świętych Apostołów w Gruszowie

rys. Kościół pw. Rozesłania św. Apostołów w Gruszowie.

Pomimo lokalizacji poza obszarem Ostoi Nietoperzy Beskidu Wyspowego, kościół został włączony do naszego projektu. Strych kościoła jest bowiem siedzibą kolonii rozrodczej podkowca małego i wymaga prac remontowych. W ramach naszego projektu zaplanowaliśmy wymianę dachu świątyni, aby zapewnić nietoperzom odpowiednie warunki. W poprzednich latach Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” zbudowało na poddaszu platformę na guano. Kolonia podkowca małego zasiedlająca kościół jest najdalej na północ wysuniętą kolonią rozrodczą podkowca małego na terenie objętym naszym projektem.

Obszar występowania podkowca małego w naszym kraju jest północną granicą jego europejskiego zasięgu. Nietoperz ten jest bowiem gatunkiem typowym raczej dla terenów południowych. Zasiedla głównie obszar od Morza Śródziemnego, przez Morze Czarne po Azję Mniejszą. Populacje zasiedlające pogranicza występowania gatunku są w większym stopniu niestabilne. Są też bardziej narażone na negatywne wpływy: degradację siedlisk, redukcję bazy pokarmowej czy niesprzyjające warunki pogodowe.

Kościół pochodzi z 1. połowy XVI w. i został zbudowany z drewna modrzewiowego. Świątynia posiada wieżę z nadwieszoną izbicą (str. 85), a na dachu wieżyczkę na sygnaturkę (str. 86). Kościółek jest jednonawowy zakończony wielobocznym prezbiterium. Stojąca obok dzwonnica naśladuje styl architektury kościoła. Wyposażenie wnętrza oraz polichromia pochodzi z XVIII-XIX w. Ołtarz główny ozdobiony jest figurą Matki Bożej z Dzieciątkiem oraz postaciami śś. Apostołów Piotra i Andrzeja. Ołtarze boczne pochodzą z XVII w. Najcenniejszym zabytkiem jest XIV-wieczna, drewniana, polichromowana rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem, wyeksponowana w kaplicy bocznej. Do zabytków świątyni należy też średnio-wieczny dzwon z XII w.

Śladami podkowca – szlak nr 1 „Pradawne osady Beskidu Wyspowego”

Obszar Beskidu Wyspowego jest białą plamą, jeśli chodzi o archeologiczne poznanie historii osadnictwa na tym terenie. Odkryto tu pojedyncze ślady kultury łużyckiej, która na obszarze obecnej Polski występowała w okresie 1300-400 r. p.n.e. Najwięcej znalezisk pochodzi z powiatu limanowskiego, z ruin dawnych grodzisk. Odnaleziono tu miecz, ułamki ceramiki, fragmenty narzędzi oraz ozdób z brązu i żelaza. W okolicach Męciny i Pisarzowej zlokalizowane było cmentarzysko ciałopalne. Znajdowano

na nim tzw. popielnice – naczynia gliniane wypełnione ziemią przemieszaną z przepalonymi kośćmi. Natomiast w Świdniku odnaleziono bogato wyposażone groby z późnego okresu kultury łużyckiej.

Czasy dominacji celtyckiej w Europie (ok. 300 r. p.n.e. – 150 r. n.e.) oraz okres rzymski, poświadczają jedynie luźne znaleziska na terenie Beskidu Wyspowego, pozbawione kontekstu archeologicznego. Słowianie napłynęli na te tereny ok. VI w. n.e. Jednak stałe osadnictwo pochodzi z XIII stulecia i wiązało się ono z budową obronnych warowni. Gród w Szczyrzycu, jak i strażnice w Słupi, Męcinie, Przyszowej, Szyku i Szczyrzycu stanowiły element obrony terytorialnej. Ulokowane zostały wzdłuż doliny Łososiny i Tarnawki, również dla ochrony biegnących nimi szlaków handlowych. Późnośredniowieczne nasilenie osadnictwa drobnego rycerstwa spowodowało powstanie dużej liczby małych założeń o charakterze obronno-rezydencjonalnym. Większość z nich już nie istnieje. W zaproponowanej poniżej weekendowej trasie turystycznej chcielibyśmy przybliżyć nieco prawdziwe osadnictwo na terenie Beskidu Wyspowego, nie zapominając oczywiście o charakterystycznych lub ciekawych obiektach przyrodniczych.

DZIEŃ 1. Przejazdy między punktami – autem ok. 1 h (rowerem ok. 3 h), piesze przejścia szlakami – ok. 4,5 h, zwiedzanie obiektów – ok. 3 h.

Wycieczkę rozpoczynamy od kościoła pw. Rozesłania Świętych Apostołów w Gruszowie (opis str. 33 i 35), objętego naszym projektem. Stąd jedziemy ok. 7 km pod górę Grodzisko, kierując się do wsi Komorniki, mijamy po lewej stronie skalę Kamień Grzyb. Dalej jedziemy na Szczyrzyc/Dobrą przez 2,3 km doliną rzeki Stradomki, aż do mostu z czerwoną barierką. Za nim zaczyna się czarny szlak, którym pojedziemy do prehistorycznego grodziska.

Idąc czarnym szlakiem, przejdziemy przez Klasztorzysko (opis str. 35), idziemy dalej niebieskim szlakiem do samego Grodziska (opis str. 35). Z Grodziska wracamy tym samym niebieskim szlakiem do punktu, w którym spotyka się on z czarnym szlakiem. Podążamy dalej ścieżką oznakowaną obydwojma szlakami, w kierunku południowym, wędrując grzbietem wzgórza ok. 1 km. Dochodzimy do miejsca, gdzie szlak czarny odbija od szlaku niebieskiego w dół zbocza. Podążamy za czarnym szlakiem, który wyprowadzi nas z lasu. Mijamy kilka zabudowań i dochodzimy do drogi asfaltowej przy Stradomce. Skręcamy w lewo na drogę, aby po kilkudziesięciu metrach dojść do drogowskazu i tablicy informacyjnej wskazujących ścieżkę w kierunku Diabego Kamienia (opis str. 36). Spacer zajmuje co najmniej 2,5 h.

Następnie jedziemy 5 km dalej na południe do miejscowości Szczyrzyc odwiedzić Klasztor OO. Cystersów (opis str. 30 i 36), objęty naszym projektem. Przy klasztorze znajduje się Muzeum Klasztorne OO. Cystersów (opis str. 36). W miejscowości zobaczymy też cmentarz z I wojny światowej, zlokalizowany przy murowanej kapliczce z XVIII/XIX w. (przy zjeździe na Jodłownik).

Ze Szczyrzycy kierujemy się do wsi Skrzydlna, jedziemy ok. 4 km do kościoła pw. św. Mikołaja Biskupa (opis str. 26 i 36). W Skrzydlnie znajdziemy też zrujnowany dwór obronny z XVI w., wybudowany przez Prokopa Pieniążka będącego wówczas właścicielem miejscowości. Ze Skrzydlny jedziemy ok. 6,5 km do wsi Wilkowisko zobaczyć zabytkowy kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej (opis str. 26 i 36).

Z Wilkowiska (opis str. 36) jedziemy do kościoła w Szyku, objętego naszym projektem. Musimy objechać dokoła górę Kostrza, na której zboczach znajduje się rezerwat Kostrza (opis str. 27 i 30). Jeśli mamy dużo czasu, możemy zrobić sobie spacer na szczyt Kostrzy, przez rezerwat przechodzi zielony szlak. Wejście na szczyt i zejście tą samą trasą zajmuje ok. 2 h. Jadąc do Szyku, mijamy Jodłownik (jest tutaj zabytkowy kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny z XVI w.). Po ok. 10,5 km dojeżdżamy pod kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika i św. Barbary Męczennicy w Szyku (opis str. 31).

Z Szyku (opis str. 37) kontynuujemy jazdę ok. 5 km tą samą drogą do miejscowości Nowe Rybie, gdzie mieści się kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego i Trójcy Świętej (opis str. 26 i 37). Można zboczyć z trasy do miejscowości Słupia i na sąsiadujących ze nią

lesistych wzgórzach spróbować odnaleźć pozostałości po dwóch osadach rycerskich (opis str. 37).

Z Nowego Rybia kierujemy się do Łososiny Górnej zobaczyć drewniany kościół pw. Wszystkich Świętych (opis str. 38). Będziemy poruszać się wzdłuż rzeki, która na tym odcinku jest objęta ochroną jako obszar Natura 2000 Łososina. Po przejechaniu łącznie 8 km dotrzemy do centrum Łososiny Górnej pod kościół. Spod świątyni możemy podejść żółtym szlakiem w kierunku mostu na Łososinie. Rozpościera się z niego widok na obszar Natura 2000 Łososina (opis str. 28 i 29). Po zapadnięciu zmroku można obserwować nietoperze wylatujące z kościoła pw. Wszystkich Świętych. W Łososinie Górnej zatrzymujemy się na nocleg, aby następnego dnia kontynuować wyprawę.

DZIEŃ 2. Przejazdy między punktami – autem ok. 0,5 h (rowerem ok. 2 h), piesze przejścia szlakami – ok. 6 h, zwiedzanie obiektów – ok. 1,5 h.

Z Łososiny jedziemy ok. 10 km do Słopnic, podążając główną drogą dalej na wschód. Na miejscu zobaczymy duży nowoczesny kościół. Obok stoi mały, zabytkowy, drewniany kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Słopnicach (opis str. 38). Spod kościoła w Słopnicach warto podejść na most na Słopniczance. Jest ona dopływem rzeki Łososiny, wchodzącym w skład obszaru Natura 2000 Łososina. Na drugim brzegu Słopniczanki, za kościołem św. Andrzeja Apostoła, ulokowany jest dwór w Słopnicach z I. połowy XIX w., otoczony parkiem.

Wzdłuż Słopniczanki nietoperze lecą na żerowisko w kierunku góry Łopień, na której znajdują się też zimowe kwatery nietoperzy. Są one objęte ochroną jako obszar Natura 2000 Uroczysko Łopień (opis str. 28). Prowadzi tam ze Słopnic szlak czerwony, który pokrywa się częściowo z żółtym. Po dotarciu do szlaku zielonego można wejść nim na szczyt Łopienia, po czym zejść czarnym szlakiem w kierunku Tymbarku. Po dojściu do żółtego szlaku należy zawrócić nim do czerwonego, którym rozpoczynało się wędrowkę, i zejść z powrotem do Słopnic. Na wycieczkę tę należy przeznaczyć co najmniej 6 h.

Ze Słopnic podążamy do ostatniego punktu naszej wycieczki – do Łukowicy, oddalonej o prawie 19 km na południowy wschód. Znajduje się tu kościół pw. św. Andrzeja Apostoła (opis str. 32), objęty naszym projektem. Na cmentarzu w Łukowicy stoi murowana kaplica Krzyża Świętego, pochodząca z czasów braci polskich, przebudowana w stylu neogotyckim. Z ciekawych zabytków w okolicy warto jeszcze zwiedzić Zespół dworski w pobliskim Świdniku (opis str. 38).

Gdy zapadnie zmierzch, można obserwować nietoperze wylatujące z kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła. Widowisko zaczyna się zaraz po zachodzie słońca, najpierw wylatują pojedyncze osobniki, a potem cała kolonia.

Gruszów. Wzmianki o wsi pochodzą z XII w. W Gruszowie, oprócz kościoła pw. Rozesłania Świętych Apostołów (str. 33), zobaczyć można liczne przyrodne kapliczki z XIX stulecia oraz pomnik ufundowany w 500. rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Powstał on również dla upamiętnienia wizyty Henryka Sienkiewicza w 1910 r.

Klasztorzysko. Znajdują się tu pozostałości średniowiecznego stanowiska na wzniesieniu Klasztorówka, na wschodnim grzbiecie góry Grodzisko. Prawdopodobnie zlokalizowany był tutaj klasztor benedyktynów, z którego zachowały się jedynie wały i fosa.

Góra Grodzisko (618 m n.p.m.). Nazwa pochodzi od pozostałości prehistorycznego grodziska, które znajduje się na jej szczycie. Miejsce musiało być zamieszkiwane przez ludy kultury łużyckiej. Znalaziono tutaj naczynia gliniane, narzędzia i broń z tego okresu. W czasach pierwszych Piastów na miejscu grodziska wzniesiono potężny Zamek Szczyrzycy. Strzegł on szlaków handlowych wzdłuż rzeki Stradomki. Grodzisko było jednym z najsilniejszych punktów obronnych Wiślan i ziemi krakowskiej. Forteca miała owalny kształt o ogromnych rozmiarach, otoczona była systemem wysokich wałów i głębokim rowem. Zamek został zniszczony podczas najazdu Tatarów w 2. połowie XIII w.

W czasie II wojny światowej na szczycie Grodziska chronili się partyzanci Armii Krajowej. Grzebali oni tutaj swoich poległych. Po zakończeniu wojny groby przeniesiono na okoliczne cmentarze. Wewnątrz ruin dawnego zamku usypano z kamieni symboliczną mogiłę z metalowym krzyżem.

Diabli Kamień. Pomnik przyrody nieożywionej, z którym wiąże się legenda opisana na str. 31. W czasach pogańskich kamień był miejscem kultów słowiańskich. Przy Diablím Kamieniu znajduje się pustelnia, w której ostatni pustelnik mieszkał jeszcze w latach 90. XX w. Niedaleko stoi drewniana kapliczka św. Benedykta. U stóp Diabiego Kamienia natrafiono na skorupy ceramiczne oraz ułamki żelazne datowane na okres kultury lużyckiej.

Szczyrzyc. Wzmianki o miejscowości pochodzą z XIV w., choć opactwo szczyrzyckie istniało już w XIII w. (str. 30). W 1628 r. Cystersi założyli tzw. bracktorium, czyli browar klasztorny, który funkcjonował z przerwami do lat 90. XX w. Produkcję piwa według specjalnej szczyrzyckiej receptury wznowiono w 2015 r., po wyremontowaniu budynków browaru. Od 1926 r. działa tu regionalny zespół pieśni i tańca Szczyrzycanie, a każdego roku w czerwcu odbywa się Święto Pieśni, Tańca i Muzyki Ludowej (więcej na www.szczyrzycanie.pl).

Muzeum Klasztorne OO. Cystersów w Szczyrzycu mieści się przy klasztorze, w zabytkowym spichlerzu z XV w. Zbiory obejmują sztukę sakralną, litografię, militaria, zbiory numizmatyczne, zbiór minerałów, stroje ludowe, księgozbiór, okazy etnograficzne i inne. Najciekawsze są oryginalne, XIII-wieczne akty nadania ziemi Cystersom. Wystawiona tu jest również mapa świata, wydrukowana w 1905 r. według XIII-wiecznego oryginału Mapy z Ebstorf. W muzeum zobaczymy kolekcję pamiątek po Władysławie Orkanie, polskim pisarzu z okresu Młodej Polski. Był on absolwentem szkoły prowadzonej przez Cystersów. Zbiory oglądać można w dni powszednie w godzinach: 9-11 i 14-17.

fol. Muzeum Klasztorne OO. Cystersów w Szczyrzycu.

Skrzydlna. Natrafiono tutaj na monety rzymskie z wczesnego Cesarstwa. Obecność takich znalezisk może mieć związek z użytkowaniem na obszarze Beskidu Wyspowego źródeł solankowych i handlu solanką, również z północnymi prowincjami Cesarstwa Rzymskiego.

Kościół pw. św. Mikołaja Biskupa w Skrzydlniej. Zabytkowa, drewniana świątynia z XVI w. Przy kościele rosną drzewa objęte ochroną jako pomniki przyrody. Obok znajdziemy też stare nagrobki, będące pozostałością po dawnym cmentarzu. Wewnątrz kościoła znajdują się XVII-wieczne ołtarze oraz nagrobek fundatora kościoła z XVI w., Prokopa Pieniązka herbu Odrowąż – starosty nowotarskiego. Na belce tęczowej (str. 84) przed ołtarzem zobaczymy XIV-wieczny drewniany krucyfik.

Wilkowisko. Pierwsze wzmianki o wsi pochodzą z XIV w., jednak lokalni mieszkańcy twierdzą, że osada powstała już w VI stuleciu. Według podań na Świnnej Górze w Wilkowisku zlokalizowane było stare grodzisko, jednak badania archeologiczne tego nie potwierdziły.

Kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wilkowisku. Świątynia powstała na początku XX w. w miejscu poprzedniej, która spłonęła.

Wewnątrz zobaczymy główny ołtarz z XVIII w. przeniesiony tutaj ze starego kościoła w Limanowej. Pozostałe wyposażenie jest z okresu odbudowy kościoła.

Szyk. Pochodzenie wsi datuje się na ok. XIII w., wskazując nawet na możliwe ulokowanie na sąsiednim wzgórzu warownego gródka stożkowatego typu motte. Jednak jego ślady nie są tak oczywiste, jak w przypadku miejscowości **Słupia**, leżącej 3 km na północny zachód od Szyku. Na sąsiadującym ze wsią wzgórzu znaleźć można pozostałości po dwóch osadach rycerskich. Jeden z gródków w Słupi pochodził najprawdopodobniej z XIII/XIV w. Odkryto tu między innymi fragmenty ceramiki, polepy, stopionej miedzi oraz ślady spalonych konstrukcji drewnianych. Do naszych czasów przetrwał jedynie kopiec otoczony szeroką fosą i wałem ziemnym. Położenie warowni na cyplu wzgórza stromo opadającego do doliny rzeki Tarnawki zapewniało pełną kontrolę nad przebiegającym poniżej szlakiem handlowym. Na sąsiednim cyplu znajdują się pozostałości drugiego gródka stożkowatego, o mniejszych rozmiarach i nieustalonej chronologii. Na wysokości grodziska w Słupi zaczyna się obszar Natura 2000 Tarnawka PLH120089.

fol. Kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Wilkowisku.

Gródek stożkowaty typu motte – rodzaj rezydencji rycerskiej o charakterze pośrednim między grodziskiem a zamkiem. Położony na szczycie wzniesienia z dobrym widokiem na okolicę, otoczony był wałem i fosą. Fortyfikacje wznoszono z ziemi, kamieni i drewna. Wewnątrz lokowano zabudowania mieszkalne wykonane z drewna, w skład których wchodziła wieża -strážnica. Obiekty takie budowano na ziemiach polskich między XIII a XVIII stuleciem.

W późniejszych wiekach teren Limanowszczyzny był jednym z głównych ośrodków działalności braci polskich (arian). W połowie XVI stulecia w Szyku działał prężnie zbór arian. Była to wspólnota religijna stanowiąca najbardziej radykalny odłam polskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (kalwinizmu). Członkowie tego kościoła byli prześladowani w XVII w. i wypędzeni z terenów Rzeczypospolitej. Siedzibą braci polskich było m.in. Nowe Rybie.

Kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego i Trójcy Świętej w Nowym Rybiu. Został wzniesiony w XIX w. na pogorzelsku świątyni z XIV stulecia. Po poprzednim budynku zachowały się jedynie kamienne zdobienia i portale. Wewnątrz zobaczyć można

fol. Kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego i Trójcy Świętej w Nowym Rybiu.

chrzcielnicę z XVI w. Główny ołtarz pochodzi z XVIII w., stoi w nim barokowa figura Chrystusa Ukrzyżowanego.

fol. Kościół pw. Wszystkich Świętych w Łososinie Górnej.

Łososina Górna. Powstała ok. XIV w., założona została przez ród herbu Szreniawa, władający okolicznymi ziemiami. Drewniany kościół pw. Wszystkich Świętych jest jedynym zabytkiem w miejscowości. Niedługo za kościołem znajdował się dwór, który jednak spłonął i nie został odbudowany. Pozostał po nim natomiast park, gdzie umieszczono pomnik legionistów Józefa Piłsudskiego. Powstał on w 1934 r. z inicjatywy łososińskich legionistów. Pod pomnikiem złożono w 2001 r. urny z ziemią z Katynia, Monte Cassino i z cmentarza Orląt Lwowskich.

Kościół pw. Wszystkich Świętych w Łososinie Górnej. Jest to drewniana świątynia powstała w XVIII stuleciu z wykorzystaniem konstrukcji poprzedniego budynku. Najstarszym zabytkiem jest kamienna, gotycka chrzcielnica i jeden z dzwonów. Oba zabytki pamiętają czasy XVI-wiecznej reformacji, kiedy to kościół przejęli arianie za sprawą ówczesnego właściciela wsi Andrzeja Rupniewskiego.

Słopnice. Pisemne wzmianki o miejscowości pochodzą z czasów powstania tutaj pierwszej parafii, tj. z XIV w. W okolicy Słopnic, jak i na terenie całego obecnego powiatu limanowskiego, znajdowane są monety rzymskie z okresu wczesnego Cesarstwa. W owym czasie przebiegały przez te ziemie szlaki handlowe.

Kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Słopnicach. Powstał w XVIII w. na miejscu starszej budowli. Kościół jest drewniany, nie posiada wieży, a jedynie wieżyczkę na sygnaturkę (str. 86). Wewnątrz zobaczymy ołtarze z XVII i XVIII w. Najstarszy jest gotycki krucyfiks pochodzący z XV stulecia.

fol. Kościół pw. Andrzeja Apostoła w Słopnicach.

Łukowica. Historia wsi sięga XIV w., kiedy to wraz z okolicznymi wioskami stanowiła własność rycerską rodu herbu Jastrzębiec. Łukowica razem z sąsiednim Świdnikiem i Przyszową ma prehistoryczne pochodzenie. Znalezione w tej okolicy ślady pobytu człowieka sięgające epoki brązu, jak również z okresu wpływów rzymskich. W XIX w. odnaleziono koło Świdnika pochówki z okresu wczesnej epoki żelaza, zawierające szklane paciorki, naszyjnik, bransolety, brązowy nageleńnik, nausznicę i ozdobną szpilę. Niedaleko Łukowicy, na górze Łyżka koło Przyszowej, zachowały się pozostałości po wczesnośredniowiecznej warowni (wały i ślad po fosie), widoczne na wierzchołku wniesienia. Na cmentarzu w Łukowicy stoi też murowana kaplica Krzyża Świętego, pochodząca z czasów braci polskich (arian), przebudowana w stylu neogotyckim.

W zlokalizowanym ok. 4 km na południowy wschód **Świdniku** warto zobaczyć Zespół dworski z 1752 r. wybudowany przez rodzinę Wielogłowskich herbu Starykoń, lokalnych dziedziców. W obrębie obecnego ogrodu dworskiego znajdował się dawniej zbór braci polskich. Został on zbudowany w XVI w. przez Marcina Rogowskiego.

Ostoje Nietoperzy okolic Bukowca PLH120020

Obszar został utworzony dla ochrony kolonii rozrodzycych i zimowiska podkowca małego oraz nocka dużego. Ostoja składa się z 4 enklaw o łącznej powierzchni ponad 586 ha, rozrzuconych po Pogórze Rożnowskim i Ciężkowickim. W każdej enklawie ochroną objęte są stanowiska rozrodzycze podkowca małego. Zlokalizowane są one na strychach kościołów, których remonty w latach poprzednich wykonało Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”:

1) pw. Niepokalano Serca Najświętszej Maryi Panny w Bukowcu. W 2007 r. wymieniono całkowicie pokrycie dachowe, wykonano remont więźby dachowej i ścian. Na strychu kościoła zainstalowano platformę na guano;

2) pw. Wszystkich Świętych w Bobowej. Poddasze i wieża kościoła zostały dostosowane do potrzeb nietoperzy. Wymieniono drewniane żaluzje na wieży, zastępując je nowymi, ze specjalnymi otworami wlotowymi. Zmodyfikowano też oświetlenie budynku, aby jak najmniej szkodziło nietoperzom;

3) pw. Najświętszej Marii Panny Wniebowziętej w Bruśniku. W 2009 r. wykonano remont obiektu polegający na całkowitej wymianie pokrycia dachu. Wymieniono też istniejące reflektory, ograniczając zanieczyszczenie światłem i chroniąc trasy przelotu nietoperzy z kolonii na żerowiska oraz miejsce wylotu nietoperzy z budynku;

4) pw. św. Justyny Panny Męczennicy w Paleśnicy. W roku 2008 wymieniono pokrycie dachu. Zabezpieczono i oznakowano wloty dla nietoperzy. W 2009 roku na strychu kościoła zainstalowano platformę na guano.

W kościele w Bobowej znajduje się także kolonia rozrodzycza nocka dużego, a w kościele w Bruśniku – gacka brunatnego.

Na terenie Ostoji Nietoperzy okolic Bukowca łączna liczebność kolonii rozrodzycych sięga ok. 180 samic podkowca małego oraz do 100 samic nocka dużego. Ochroną objęte są nie tylko obiekty sakralne, w których występują kolonie rozrodzycze nietoperzy, ale też przyległe tereny żerowania.

fol. Pogórze Rożnowskie.

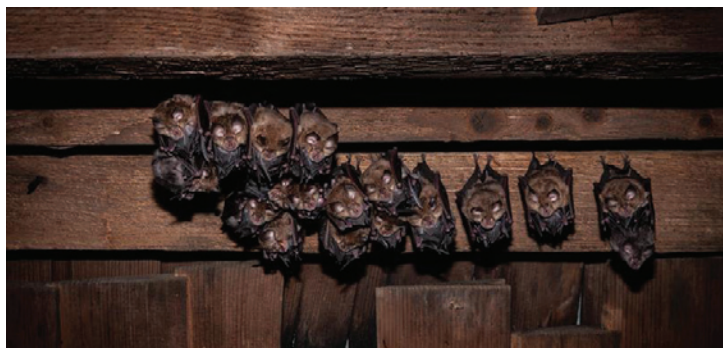
Obiektem ochrony jest również jaskinia Diabla Dziura, stanowiąca zimową kwaterę nietoperzy. Zimuje tu do 120 podkowców małych i do 20 nocków dużych. Jaskinia jest też kwaterą dzienną dla nietoperzy, jak i miejscem rojenia (str. 28). Na terenie tym występują także inne, rzadkie gatunki nietoperzy: nocek Bechsteina, nocek orzęsiony i mopek zachodni.

Okolice Bukowca są atrakcyjne dla podkowców małych głównie ze względu na obecność doskonałych żerowisk, zimowisk i schronień letnich. Podkowce mają niewielki zasięg sonaru (emitują krótsze sygnały dźwiękowe), dlatego unikają przelotu przez tereny otwarte. Najchętniej polują w lasach o luźnej strukturze drzewostanu lub w sąsiedztwie zadrzewień nadrzecznych. Na owady polują w locie lub zbierając je bezpośrednio z kory drzew i liści. Często latają nisko, do 1-3 m nad ziemią. Latają zwinnie, sprawnie przelatując między gałęziami. Różnorodny krajobraz okolic Bukowca przypadł do gustu tym nietoperzom.

Zbliżone upodobania siedliskowe mają nocki duże, polujące na biegające po ziemi chrząszcze. Zbierają je bezpośrednio z powierzchni gruntu, latając nisko nad terenami otwartymi lub przeszukując dno lasów. Nocki duże mogą polować w różnym typie siedlisk: parkach wiejskich, sadach, pastwiskach lub nad świeżo skoszoną łąką. Podstawowym miejscem żerowania jest jednak las. Chociaż, aby dno lasu było odpowiednim żerowiskiem dla nocka dużego, co najmniej 25% jego przestrzeni powinno być wolne od podszytu i 25% gruntu powinno być całkowicie pozbawione roślinności runa. Im ten procent jest większy, przekracza 50% czy nawet 75%, tym lepiej dla nocka dużego. Dlatego bardzo ważne dla tego gatunku, jak i dla podkowca małego, jest duże zróżnicowanie siedliskowe.

Podkowce małe i nocki duże preferują bezwietrzne i ciepłe kryjówek. W zimowych kwaterach lubią temperatury sięgające nawet do +14°C. Takie warunki zapewnia im właśnie hibernakulum w jaskini Diabla Dziura. W letnich schronieniach również tolerują wysokie temperatury, nawet powyżej +30°C. Takie zaś warunki gwarantuje strych kościoła w Bukowcu. Z opisanych wyżej względów Bukowiec i jego okolice są atrakcyjne dla obu gatunków nietoperzy.

W obrębie ostoi stwierdzono trzy typy siedlisk objętych Dyrektywą Siedliskową. Są to kwaśne buczyny rosnące w enklawie Bukowca, żyzne buczyny w enklawie Paleńnicy oraz grąd środkowoeuropejski. Spośród gatunków zwierząt ważnych dla Unii Europejskiej spotkać tutaj można kumaka górskiego oraz traszkę karpacką.

fort. Kolonia rozrodca podkowców małych.

Ostoją obejmuje powiaty: gorlicki, tarnowski i nowosądecki oraz pokrywa się z Pogórzem Rożnowskim i Ciężkowickim. Obszar ten stanowi element południowego korytarza ekologicznego, łączącego teren Babiej Góry z Pasmem Brzanki i Beskidem Sądeckim. Oba pogorza charakteryzuje urozmaicona rzeźba z wysokimi wzniesieniami oraz głęboko wciętymi dolinami rzek Dunajca, Białej, Wisłoki i ich dopływów. Wzgórza w typie wierzchowin, o stromych miejscami zboczach, sięgają wysokości ponad 500 m n.p.m. Dominuje tu mozaikowy krajobraz pól, łąk i lasów. Podłoże skalne tego terenu zbudowane jest ze skał fliszowych, wykształconych z naprzemiennie ułożonych ławic zlepieńców, piaskowców i łupków ilastych. Są to skały osadowe powstałe z osadów Oceanu Tetydy (str. 86), które z czasem uległy sfałdowaniu i wypiętrzeniu. W Ostoi Nietoperzy okolic Bukowca charakterystyczne są też zgrupowania różnych form skalnych, w kształcie baszt lub grzybów oraz porozrzucane bloki skalne i osuwiska zbudowane z tzw. piaskowca ciężkowickiego (str. 42 i 86).

Na Pogórzcu Rożnowskim i Ciężkowickim występuje kilkadziesiąt gatunków roślin chronionych, w tym również gatunki wymienione na Czerwonej liście roślin i grzybów Polski. Rośliny te zagrożone są wyginieciem ze względu na zbieranie kwiatów lub przesadzanie ich do przydomowych ogródków. Nie służy im również gospodarka leśna i kurczące się powierzchnie siedlisk leśnych. Gatunkami tymi są: róża francuska i rzadkie storczyki: kruszczyk siny, buławnik mieczolistny i buławnik wielkokwiatowy. W lasach liściastych roślinie też okazała lilia złotogłów, drobna konwalia majowa i rzadkie storczyki: podkolan biały i zielonawy. Wspomnieć należy również o zakwitającym w runie żywny buczyny karpackiej czosnku niedźwiedzim oraz pióropuszniku strusim – okazałej paproci związanej z nadrzeczną olszyną górską. Na podmokłych łąkach rosną narażone na wyginiecie dziewięciornik błotny oraz storczyki: kruszczyk błotny, kukułka szerokolistna i plamista. Na pniach drzew zobaczymy rzadkie porosty: mąklę tarniową, brodaczkę kępkową i pawężnicę rudawą.

Fauna ptaków na terenie ostoi jest bogata w rzadkie gatunki. W lasach liściastych zobaczymy dziecięta czarnego, zielonosiwego i średniego. Przy większym szczęściu usłyszymy charakterystycznie nawołującego rzadkiego gołębia siniaka oraz drobnutką muchołówkę małą lub białoszyją. Wieczorną porą z terenów leśnych może odzywać się puszczyk uralski, a za dnia spokrewniony z myszołowem trzmiełojad. Na łąkach i pastwiskach usłyszymy przepiórki oraz derkacze, a w krzewach i tarninach spotkamy dzierzbę gąsiorka. Nad rzekami obserwować można pluszcza, pliszkę górską, brodzca piskliwego, siewczkę rzeczną, zimorodka i jaskółkę brzegówkę. Nad rzekami zobaczymy też sylwetkę rybitwy rzecznej lub nawet rybitwy białoczelnej oraz tnącego szybkim lotem powietrze tracza nurogęś. W korytach rzek żerować mogą gniazdujące w okolicy bociany czarne, a na łąkach bociany białe.

rys. Nurogęś – samica.

fot. Biała Tarnowska PLH120090.

Otoczenie Ostoi Nietoperzy okolic Bukowca

Na obszar Ostoi Nietoperzy okolic Bukowca częściowo nakłada się od strony zachodniej Południowomałopolski Obszar Chronionego Krajobrazu, a od strony północno-wschodniej Ciężkowicko-Rożnowski Park Krajobrazowy. Ostoja pokrywa się również w części z rzečním obszarem Natura 2000 Biała Tarnowska PLH120090. W okolicy znajdują się też trzy rezerваты przyrody: Styr, Diable Skały i Skamieniałe Miasto oraz leśny użytek ekologiczny koło wsi Jastrzębia. Spośród licznie występujących w okolicy pomników przyrody należy wymienić trzy ciekawe formy skalne: Diable Boisko, Wieprzek i Wodospad Czarownic. Pomnikami przyrody są również źródła leczniczej wody siarczkowej we wsi Polichy.

Sąsiadujący z ostoją w miejscowości Bobowa obszar Natura 2000 Biała Tarnowska PLH120090 obejmuje ochroną część koryta rzeki Białej Tarnowskiej i żyjące w niej rzadkie gatunki ryb: głowaczka białopłetwego, bolenia, brzanke, łososia szlachetnego. Dodatkowo, rzekę tę zasiedla ginący gatunek małża – skójka gruboskorupowa, typowa wyłącznie dla czystych wód. W sąsiadujących z rzeką różnych oczkach wodnych i kałużach spotkać można kumaka górskiego. Z ciekawych gatunków płazów trzeba wymienić też chronioną salamandrę plamistą oraz skryte traszki grzebieniastą i górską. Biała Tarnowska jest prawym dopływem Dunajca i stanowi bardzo ważny korytarz ekologiczny. Siedliska objęte ochroną na terenie obszaru to pionierska roślinność na kamieńcach górskich potoków, zarośla wierzbowe na kamieńcach i żwirowiskach górskich potoków z przewagą wrzeźni i z przewagą wierzby, zespół łągów i olsy źródłiskowe.

Piaskowiec ciężkowicki powstał około 56-48 mln lat temu w wyniku gromadzenia się osadów na dnie Oceanu Tetydy (str. 86). Następnie w plejstocenie ulegał erozji, kształtując się w obecnie obserwowane formy skałkowe. Miało to miejsce w warunkach zmiennego klimatu panującego wtedy na przedpolu lodowca. Panujące wówczas naprzemiennie niskie i cieplejsze temperatury, sprzyjające zamarzaniu i rozmarzaniu wody, powodowały niszczenie wychodni skalnych. Na rozmieszczenie i pozycję poszczególnych skałek miały również wpływ powierzchniowe, grawitacyjne ruchy masowe.

Rezerwat przyrody Skamieniałe Miasto obejmuje ochroną skupisko ostańców piaskowca ciężkowickiego ułożonych na zachodnim stoku wzniesienia Skała. Ostańce rozrzucone są po stoku zalesionym borem mieszanym dębowo-sosnowym. Wejście do rezerwatu położone jest przy głównej drodze prowadzącej z Tarnowa przez Gromnik do Nowego Sącza. Przy wschodniej granicy rezerwatu znajduje się pomnik przyrody nieożywionej – Wodospad Czarownic. Obok piaskowców ciężkowickich, w rezerwacie Skamieniałe Miasto występują też utwory zwane pstrymi łupkami, czyli skały o czerwonym zabarwieniu z szarzielonymi smugami.

rys. Mapa rezerwatu przyrody Skamieniałe Miasto.

Skałki w rezerwacie mają różnorodny kształt ambon, baszt, grzybów skalnych, sięgających wysokości ok. 14 metrów. W efekcie erozji w bryłach skałkowych uformowane zostały okapy, zagłębienia oraz jaskinie, które są wykorzystywane jako schronienia przez nietoperze m.in. podkowca małego i nocka dużego. Niektóre ze skał otrzymały od miejscowej ludności własne nazwy nawiązujące do ich wyglądu. Licznie występują tutaj również formy mniejsze o zmiennym kształcie, które są wynikiem selektywnego wietrzenia wychodni piaskowcowych. Legenda związana z powstaniem Skamieniałego Miasta mówi o karze, jaka spadła na znajdujące się tutaj miasto. Za występne życie jego mieszkańców zostało ono zamienione w skały, razem z tubylcami.

Skały występujące w rezerwacie to nie jedyny obiekt ochrony. Spotkać tutaj można również gatunki roślin objęte ochroną częściową, takie jak: porzeń żebrowiec, goryczka trojeściowa, parzydło leśne i cebulica dwulistna. W rezerwacie na skałkach i pniach drzew występują liczne mchy i wątrobowce oraz porosty, w tym 15 gatunków znajdujących się na Czerwonej liście porostów zagrożonych wymarciem.

Rezerwat przyrody Styr jest oddalony od terenu objętego naszym projektem, ale warto go odwiedzić, będąc w okolicy (np. odwiedzając kościół w Paleśnicy i rezydując tam nietoperze). Rezerwat ułożony jest na górze Styr i obejmuje ochroną mozaikę różnych zbiorowisk: żyzną buczynę karpacką w formie podgórskiej, kwaśną buczynę górską, grąd subkontynentalny, podgórską formę boru mieszanego i olszynkę karpacką. Na terenie rezerwatu zobaczyć można różne gatunki roślin chronionych. Znajduje się tutaj również nieczynny kamieniołom „Bodzanty”. Do rezerwatu Styr prowadzi zielony szlak turystyczny.

Pomnik przyrody Diable Boisko w miejscowości Pławna został powołany dla ochrony grupy skałek na północnym zboczu Styra. Powstały

one w wyniku wietrzenia piaskowca ciężkowickiego. Zobaczyć je można przy skrzyżowaniu niebieskiego i zielonego szlaku turystycznego. Ostańce tworzą bramę skalną. Lokalna legenda głosi, że łuk skalny jest wrotami do piekła, a pod jego sklepieniem bawią się diabły.

Wodospad Czarownic i prowadzący do niego Wąwóz Czarownic został powołany jako pomnik przyrody w celu ochrony jaru skalnego zwieńczonego wodospadem, którym spływa niewielki potok Ostruszanka. Pod wpływem panującego w wąwozie wilgotnego mikroklimatu na ścianach wodospadu wykształciły się różnogatunkowe zbiorowiska glonów, mśzaków i porostów. Zimą spływająca woda częściowo zamarza, tworząc urokliwe kaskady sopli i lodowych nawisów. Łączna wysokość wodospadu sięga ok. 14 m. Przy Wodospadzie Czarownic przebiega Małopolski Szlak Geoturystyczny. Do wąwozu dochodzi też niebieski szlak turystyczny prowadzący od rezerwatu Skamieniałe Miasto.

Na zachód od terenu objętego naszym projektem znajduje się też pomnik przyrody **Wieprzek**, który obejmuje ochroną ostaniec skalny mający formę stołu wierzchowinowego, złożonego z trzech izolowanych skałek. Pomnik położony jest koło wsi Siekierzyna, przy czerwonym szlaku turystycznym.

Obiekt objęty projektem

Jaskinia Diabła Dziura

Jaskinia znajduje się w rezerwacie przyrody nieożywionej Diable Skały, zlokalizowanym na wzniesieniu Bukowiec. Został on utworzony w celu ochrony grup skalnych piaskowca ciężkowickiego oraz zimowisk podkowca małego i nocka dużego. Rezerwat sąsiaduje bezpośrednio z drewnianym kościołem pw. Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny w Bukowcu, w którym podkowce małe mają swoją kolonię rozrodczą. Przez rezerwat prowadzi ścieżka dydaktyczna z 9 przystankami, przy każdym z nich ulokowana jest tablica informacyjna.

Na terenie rezerwatu najciekawszą formą jest jaskinia Diabła Dziura, trzecia pod względem głębokości jaskinia Karpat fliszowych (str. 84). Jest to typowa jaskinia szczelinowa o długości 365 m i głębokości 42,5 m, która powstała na skutek poszerzania spękań zainicjowanych ruchem masywu Bukowca. Jaskinia jest cennym zimowiskiem podkowca małego, nocka dużego i innych gatun-

rys. Mapa rezerwatu przyrody Diable Skały.

ków nietoperzy. Łączna liczba zimujących tu nietoperzy sięga ok. 140 osobników.

Obiekt został włączony do naszego projektu ochrony nietoperzy ze względu na konieczność zabezpieczenia jednego z wlotów do jaskini. Łatwość dostępu i atrakcyjność jaskini powoduje, że jest ona penetrowana przez ludzi, co dla nietoperzy w niej zimujących jest bardzo niebezpieczne. Zbyt częste niepokojenie i wybudzanie osobników może przyczyniać się nawet do ich śmierci. Z tego względu podjęto decyzję o całkowitym zamknięciu jaskini. Na niezabezpieczonym wejściu do jaskini zaplanowaliśmy zainstalowanie kraty o specjalnej konstrukcji, tj. zbudowanej z prętów rozmieszczonych poziomo, aby umożliwić nietoperzom łatwy wlot do jej wnętrza oraz wylot na zewnątrz.

Śladami podkowca – szlak nr 2 „Podkowiec lubi Bukowiec”

DZIEŃ 1. Przejazdy między punktami – autem ok. 10 minut (rowerem ok. 15 minut), piesze przejścia szlakami – ok. 1,5 h, zwiedzanie obiektów – ok. 3 h.

Wycieczkę zaczynamy w Ciężkowicach, niewielkim miasteczku w powiecie tarnowskim, przez które przebiega droga nr DW977. Nasze kroki kierujemy do Muzeum Przyrodniczego w Ciężkowicach (opis str. 46) na ul. 3 Maja 34. Z muzeum podążamy następnie na południe, do centrum miejscowości. Charakterystyczną zabudową są otaczające rynek ciężkowickie drewniane chałupy z szerokimi podcieniami, wspartymi na słupach. Na rynku zobaczymy też klasycystyczny parterowy Ratusz z 1. połowy XIX w., z wieżyczką zegarową. Obecnie ratusz jest siedzibą Centrum Kultury i Promocji Gminy Ciężkowice. Na rynku miejskim stoi również figura św. Floriana, patrona Ciężkowic oraz „ławeczka Paderewskiego” z rzeźbą kompozytora siedzącego przy fortepianie. W narożu rynku stoi kościół św. Andrzeja (opis str. 46).

Następną częścią wycieczki jest wyprawa do rezerwatu Skamieniałe Miasto (opis str. 43) i pomników przyrody Wodospad i Wąwóz Czarownic (opis str. 44). Spacer zajmie ok. 1,5 h. Obieramy więc szlak niebieski, który doprowadzi nas prosto na parking pod rezerwatem. Przy wejściu do rezerwatu postawiono tablicę informacyjną. Poruszamy się wyłącznie szlakiem, zgodnie z załączoną mapą. Szlakiem niebieskim przejdziemy całe Skamieniałe Miasto. Ten sam szlak poprowadzi nas do Wąwozu Czarownic, gdzie ścieżką dotrzemy do Wodospadu Czarownic. Wracamy tym samym szlakiem na parking, a jeśli przysiliśmy pieszo z Ciężkowic, to po wyjściu z Wąwozu Czarownic można obrać czarny szlak, który zaprowadzi nas z powrotem do miasteczka. Jeśli wracamy jednak szlakiem niebieskim przez rezerwat, możemy odbić na Szlak Nietoperza (początek przy skale Puśtelnia), który powiedzie nas do kładki pieszej nad drogą DW977. Kładką przejdziemy na szczyt skały Ratusz, obok której stoi skała Czarownica. Pod głową Czarownicy zobaczyć można „Krąg Żywiołów Rzeki”, drewniane figury wykonane przez lokalnych artystów. Z obu skałek rozpościera się widok na rzekę Białą, objętą ochroną jako obszar Natura 2000 Biała Tarnowska (opis str. 42). Wzdłuż drogi, koło skały Czarownica, znajduje się też taras widokowy na rzekę.

Następnym przystankiem na naszej trasie jest dworek Ignacego Paderewskiego (opis str. 46) w Kąsnej Dolnej. Aby tam dotrzeć, jedziemy ok. 2,5 km z Ciężkowic drogą DW977, przekraczając most na rzece Białej i przejazd kolejowy. Rozległy park przydworski i zbiornik wodny są doskonałym miejscem dla nietoperzy do polowania na owady. Można je tu obserwować po zachodzie słońca, np. po zwiedzeniu wystawy prezentowanej we dworku. Na nocleg wracamy do Ciężkowic.

DZIEŃ 2. Przejazdy między punktami – autem ok. 0,5 h (rowerem ok. 1,5 h), piesze przejścia szlakami – ok. 2 h, zwiedzanie obiektów – ok. 3 h.

Z Ciężkowic jedziemy ok. 6 km w kierunku Pławnej, aby zobaczyć pomnik przyrody Diable Boisko (opis str. 43). Spacer szlakiem zielonym na Diable Boisko i z powrotem po-

trwa ok. 1 h. Jedziemy dalej tą samą drogą ok. 2 km pod wieżę widokową w Bruśniku-Styrki (opis str. 47). Po zejściu z wieży kierujemy się do centrum wsi Bruśnik, jadąc ok. 1,6 km dalej na południe tą samą drogą, którą przyjechaliśmy. Wyjedziemy prosto na kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Wniebowziętej w Bruśniku (opis str. 39 i 47).

Z Bruśnika udajemy się do Bukowca, kontynuując przez 6,5 km jazdę tą samą drogą, aż pod kościół pw. Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny w Bukowcu (opis str. 39 i 47). Następnie kierujemy się do rezerwatu Diabie Skały, podążając za wytoczoną ścieżką przyrodniczą. Zwiedzenie rezerwatu zajmie ok. 1 h. Dalej jedziemy ok. 4,5 km do Bobowej, gdzie zakończymy naszą wyprawę. Swoje kroki kierujemy najpierw do kościółka pw. św. Zofii (opis str. 48), obieramy więc ulicę o tej samej nazwie. Następnie przechodzimy przez rynek na wprost i wchodzimy w ul. Kolegiacką. Dochodzimy prosto pod kościół pw. Wszystkich Świętych w Bobowej (opis str. 39 i 48). Naprzeciwko znajduje się Dwór Wieniawy-Długoszowskiego (opis str. 48). Kierujemy się dalej od rynku główną drogą, tj. ul. Węgierską (DW981), aby po chwili trafić na cmentarz komunalny. Tutaj znajduje się kwatery z okresu I wojny światowej, na której pochowano prawie 140 żołnierzy. Części z nich nie udało się zidentyfikować. Na kwaterze wojskowej postawiono współczesny, żelazny krzyż łaciński o wysokości 10 m. Po wyjściu z cmentarza cofamy się parę metrów do skrzyżowania w ul. św. Wawrzyńca i kierujemy swoje kroki do cmentarza żydowskiego (opis str. 48) przy ul. Wichrowej. Następnie wracamy tą samą trasą do rynku, wstępując do synagogi w Bobowej (opis str. 49).

Jeśli wycieczkę zakończyliśmy przed zmierzchem, warto podejść jeszcze raz pod kościół Wszystkich Świętych, aby obserwować wylot nietoperzy. Widowisko zaczyna się po zachodzie słońca i trwa ok. 20 minut. Nietoperze będą wylatywały z wieży i kierowały się do najbliższych zadrzewień prowadzących do rzeki Białej.

Ciężkowice uzyskały lokację miejską w połowie XIV stulecia i funkcjonowały na prawach miasta królewskiego. O istnieniu osady w tym miejscu donosiły już źródła pisane z XII w. Było to miasteczko handlowe, leżące na szlaku kupieckim prowadzącym z Węgier i Moraw do Krakowa. W XIV w. lokowano tutaj rzymskokatolicką parafię i wybudowano kościół pw. św. Andrzeja, który jednak później wyburzono. Obecny kościół jest budowlą z początku XX w.

Muzeum Przyrodnicze im. Krystyny i Włodzimierza Tomków w Ciężkowicach prezentuje zbiory przyrodnicze dr. W. Tomka, leśniczego i myśliwego, miłośnika przyrody i badacza lokalnej fauny ptaków oraz motyli. To dzięki jego staraniom utworzono rezerwat Skamieniałe Miasto oraz Diabie Skały, co uchroniło te unikatowe formacje przed zniszczeniem w wyniku eksploatacji kruszywa. Muzeum organizuje spotkania edukacyjne na temat nietoperzy oraz wycieczki przyrodnicze przybliżające te tajemnicze zwierzęta. Muzeum wraz z Polskim Towarzystwem Przyjaciół Przyrody „pro Natura” utworzyło Szlak Nietoperza w rezerwacie Skamieniałe Miasto. W uznaniu zaangażowania Muzeum w ochronę nietoperzy i działania edukacyjne, zostało ono wyróżnione Znakiem Kraju Podkowie. Zwiedzanie wystaw możliwe jest od poniedziałku do piątku w godz. 8-16, soboty w godz. 10-16 i niedziele w godz. 12-17.

Kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Ciężkowicach został wybudowany w latach 1901-1902 według projektu architekta Jana Sas-Zubrzyckiego. Jest to neogotycka świątynia w typie bazyliki, obecnie sanktuarium, będące miejscem kultu łaskami słynącego obrazu Chrystusa Miłosiernego „Ecce Homo”. Obraz został przywieziony z Rzymu w XVII w. jako dar od papieża. Obok, za budynkami parafialnymi na cmentarzu, znajduje się kwatery z I wojny światowej.

Dworek Ignacego Paderewskiego w Kańskiej Dolnej został wybudowany na początku XIX w. Dworek jest jedyną zachowaną posiadłością I. Paderewskiego. Zorganizowano tutaj stałą wystawę związaną z kompozytorem, regularnie organizuje się też koncerty. Dwór można zwiedzać: poniedziałek-pią-

tek w godz. 9-15, sobota-niedziela w godz. 12-18.

Bruśnik. W okresie reformacji w XVI w. Bruśnik był ośrodkiem religijnym braci polskich, jednym z ważniejszych w okolicy.

Wieża widokowa w Bruśniku-Styrki. Roztacza się z niej widok na Pogórze Ciężkowickie i Rożnowskie, sięgając aż do Beskidu Niskiego. Wieża ma 5 tarasów widokowych, z których najwyższy znajduje się na wysokości 18 m. Na platformie zamontowano panoramę z opisem widocznych wzniesień.

Kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Wniebowziętej w Bruśniku. Świątynia jest budowlą eklektyczną, w typie bazyliki z okazałą fasadą frontową, łączącą w sobie elementy wybrane z różnych stylów architektonicznych. Świątynia powstała według projektu Jana Sas-Zubrzyckiego w latach 1901-1903, z rozebrania i przebudowy pierwotnie stojącego w tym miejscu kościoła z XV/XVI w. W ołtarzu głównym znajduje się otoczony kultem gotycki obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem z XV/XVI w. Najstarszym zabytkiem jest dzwon z przełomu XIV/XV w.

Kościół pw. Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny w Bukowcu powstał z przeniesienia cerkwi greckokatolickiej zbudowanej w 1805 r. Cerkiew przeniesiono ze wsi Kamianna i odbudowano z przekształceniem w 1949 r. Obecnie świątynia należy do kościoła rzymskokatolickiego. Jest to jednonawowy, drewniany kościółek z krótkim prezbiterium. Posiada izbicową wieżę (str. 85) i wieżyczkę na sygnaturkę (str. 86), nakryte ostrosłupowymi hełmami. Dwa ołtarze boczne pochodzą z okresu późnego baroku, z XVIII-XIX w.

Bobowa. Miasteczko położone nad rzeką Białą Tarnowską, lokowane w XIV stuleciu. Właścicielem Bobowej w XVI w. był Achacy Jordan z Zakliczyna herbu Trąby. Jego syn Mikołaj należał do zboru braci polskich (arian) działających na tym terenie. W Bobowej zachowały się resztki fortyfikacji z XVII w. oraz pozostałości po budowlach obronnych z XV w., zwane Zamczyskiem Berdechów. Po Zamczysku pozostały już tylko wały obronne. Miasteczko było odwiedzane przez Stanisława Wyspiańskiego oraz Józefa Piłsudskiego.

Bobowa jest jedną z niewielu miejscowości w Polsce, gdzie wyrabia się koronki metodą klockową, znaną od XVI w. Metoda polega na przeplataniu przędzy za pomocą specjalnych klocków, do których przymocowane są nici. Co roku organizowany jest tutaj Międzynarodowy Festiwal Koronki Klockowej. Na festiwalu można oglądać rękodzieło z różnych krajów Europy, a także brać udział w warsztatach koronkarskich.

rys. Dworek Ignacego Paderewskiego w Kańskiej Dolnej.

fol. Kościół pw. NMP Wniebowziętej w Bruśniku.

fol. Kościół pw. Wszystkich Świętych w Bobowej.

Kościół pw. św. Zofii w Bobowej. Doskonale zachowana, murowana świątynia gotycka, pochodząca z XV w. Na zewnątrz kościółka znajdują się okazałe gotyckie portale, a wewnątrz zachowała się częściowo gotycka polichromia. Kościół przez pewien czas był użytkowany przez braci polskich, po czym wrócił w ręce katolików w XVII w. Świątynia zachowała się w prawie niezmienionej formie od średniowiecza. W jedną z przypór kościoła wmurowano dekorowaną kropielnicę, będącą XV-wieczną chrzcielnicą. Wewnątrz najstarszym obrazem jest późnogotycki obraz św. Zofii z córkami z początku XVI w., umieszczony w ołtarzu głównym z XVIII/XIX w.

Kościół pw. Wszystkich Świętych w Bobowej został wybudowany w XIV w. Przez krótki czas w XVI w. pozostawał w posiadaniu luteranów. Po odzyskaniu świątyni przez katolików w XVII w. został on przebudowany i powiększony. Pod koniec XIX w. kościół prawie doszczętnie spłonął. Odbudowano go bez większości cech stylowych. Zachowały się jedynie gotyckie sklepienia krzyżowo-żebrowe w prezbiterium i portale barokowe. Ołtarz główny jest neogotycki, a w nim kopia obrazu „Ukrzyżowanie” Antona van Dycka. Ołtarze boczne są neobarokowe. W kaplicy bocznej znajduje się ołtarz z 2. połowy XVIII w., z otoczonym kultem obrazem Matki Boskiej Bolesnej z XIX w. Wyjątkową perełką w kościele w Bobowej jest obraz ukrzyżowania Chrystusa autorstwa Jacka Malczewskiego. Podczas malowania mistrz korzystał ze zwłok młodego samobójcy, rozwieszając je na podporach. Obraz doskonale oddaje cechy anatomiczne ludzkiego ciała.

Dwór Wieniawy-Długoszowskiego. W Bobowej wychował się Bolesław Wieniawa-Długoszowski, osobisty adiutant marszałka Józefa Piłsudskiego i tutaj też znajduje się jego dom rodzinny, dwór z XVII w., zwany zamkiem. Na dziedzińcu stoją popiersia Piłsudskiego i Wieniawy-Długoszowskiego.

Cmentarz żydowski w Bobowej. Przed II wojną światową Bobowa była znany ośrodkiem chasydyzmu z siedzibą dynastii cadyków Halberstamów. Prowadzili oni w Bobowej słynną jesziwę – wyższą szkołę talmudyczną dla nieżonatej młodzieży męskiej. Cmentarz utworzono w XVIII w., znajduje się na nim „ohel” – rodzaj grobowca, osłaniający mogiły bobowskich cadyków. Jest to miejsce pielgrzymek cadyków z całego świata. Na cmentarzu zachowało się wiele nagrobków z inskrypcjami w języku hebrajskim. Ponieważ cmentarz był miejscem egzekucji ludności żydowskiej, wykonywanych

Ciekawą postacią związaną z Bobową jest Wojciech Bobowski, który żył w miasteczku w XVII w. Był to muzyk, poeta i malarz oraz polski tłumacz dyplomatyczny w służbie sultańskiej. Jako młody chłopak został pojmany w czasie najazdów tatarskich i dostał się do niewoli osmańskiej. Został sprzedany na dwór sultana, gdzie pracował jako tłumacz, skarbnik i zajmował się tworzeniem muzyki. Jego utwory muzyczne są postrzegane jako jedne z najważniejszych w muzyce osmańskiej XVII w. Po odzyskaniu wolności powrócił do Polski na dwór króla Jana II Kazimierza Wazy.

przez Niemców, postawiono tu pomnik ofiar Holocaustu. Na cmentarzu znajduje się też kwatery żołnierzy pochodzenia żydowskiego walczących w I wojnie światowej.

Synagoga w Bobowej. Pochodzi z XVIII w. i stanowi jeden z najcenniejszych zabytków żydowskiej architektury sakralnej w Polsce. Wewnątrz zachowała się bogato zdobiona oprawa aron ha-kodesz (szafy ołtarzowej do przechowywania Tory). Odbywają się tu nabożeństwa w czasie pielgrzymek chasydów. W synagodze mieści się też muzeum ze stałą wystawą.

Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego PLH120094

Obszar Natura 2000 Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego został utworzony w celu ochrony podkowca małego i nocka dużego, które mają tutaj swoje kolonie rozrodcze. Obszar zajmuje powierzchnię prawie 2 825 ha i położony jest w zachodniej części Beskidu Niskiego, w powiecie gorlickim. Obszar tworzy 6 enklaw, w których zlokalizowane są obiekty zamieszkałe przez kolonie rozrodcze nietoperzy. Podkowiec mały zasiedla:

- 1) cerkiew pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Łosiu. W 2006 roku przeprowadzono prace konserwujące pokrycie dachu. Na strychu wykonano podest na guano, zabezpieczono i oznakowano wloty dla nietoperzy;
- 2) cerkiew pw. św. Apostoła Łukasza w Kunkowej;
- 3) cerkiew pw. św. Kosmy i Damiana w Blechnarce. W 2006 r. wymieniono w cerkwi dach, zabezpieczono też i oznakowano wloty dla nietoperzy;
- 4) cerkiew pw. Opieki Matki Bożej w Hańczowej. Tu zmodyfikowano oświetlenie cerkwi, ograniczając je tylko do jednej strony, aby nadmierna iluminacja nie przeszkadzała nietoperzom;
- 5) cerkiew pw. św. Dymitra w Śnietnicy. W sezonie 2010-2011 wyremontowano cerkiew, nasadzono drzewa i krzewy osłaniające przelot podkopców wzdłuż cieku wodnego przecinającego parking. Strych zaadaptowano dla potrzeb zasiedlających go nietoperzy, wykonując zaciemnienia, zabezpieczenia przed kuną i inne drobne adaptacje;
- 6) cerkiew pw. św. Łukasza Ewangelisty w Leszczynach;

fol. Beskid Niski.

7) Kasztel Gładyszów w Szymbarku. Poza podkowcem małym zasiedlającym regularnie strych, okazjonalnie pojawia się tu także nocek orzęsiony. W związku z obecnością nietoperzy w kasztelu organizowane są różne wydarzenia, np. „Noc Muzeów – Pod Znakiem Nietoperza”. Poddasze i otoczenie kasztelu zostało zaadaptowane dla potrzeb podkowców małych. Budynek jest oświetlony dwoma reflektorami z maskownicami ograniczającymi iluminację. Podobnie ograniczono oświetlenie przestrzeni niezbędnej nietoperzom do bezpiecznego przelotu. Przy kasztelu posadzono też drzewa i krzewy.

Kolonia rozrodcza nocka dużego zasiedla tylko jeden obiekt – kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Małastowie, w którym również wymieniono całe pokrycie dachowe, w ramach programu LIFE Podkowiec+. Wszystkie prace w powyższych obiektach wykonane zostały z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Przyrody „pro Natura”.

Gatunkami będącymi przedmiotem ochrony na obszarze Natura 2000 Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego są również inne gatunki nietoperzy. Stwierdzano tu pojedyncze, zimujące osobniki mopka zachodniego i nocka Bechsteina. Natomiast nocek orzęsiony znany jest z pojedynczych stwierdzeń w okresie rozrodu w cerkwiach w Kunkowej, Łosiu i Snietnicy. Nietoperze wykorzystują też okresowo zlokalizowane w ostoi niewielkie jaskinie.

rys. Nadobnica alpejska.

Obszar został utworzony również ze względu na rzadki w Polsce gatunek chrząszcza z rodziny kózkowatych – nadobnicę alpejską. Jest to niebiesko-czarny chrząszcz o wydłużonym ciele, z długimi czóbkami, osiągający wielkość ok. 4 cm. Larwy nadobnicy żerują w spróchniałym drewnie, głównie na buku. W obliczu niebezpieczeństwa owady opadają na ziemię i udają martwe. Zagrożeniem dla nadobnicy jest niszczenie siedlisk, usuwanie próchniejącego drewna oraz nielegalne kolekcjonowanie tego owada. Nadobnica alpejska objęta jest ochroną ścisłą w Polsce oraz Dyrektywą Siedliskową, jak również figuruje w Polskiej czerwonej księdze zwierząt.

Poza obszarem Ostoi Nietoperzy Powiatu Gorlickiego, w bliskim sąsiedztwie, znajdują się jeszcze cztery kolonie podkowca małego: w cerkwi w Koniecznej, w kościele w Ropie oraz w kościołach objętych naszym projektem – w Izbach i Florynce. Podkowce małe zamieszkujące strych kościoła pw. św. Michała Archaniola w Ropie mają dobry dolet w kierunku rzeki Ropy, gdzie mogą swobodnie żerować wśród nadrzecznych zadrzewień. W kościele spotyka się również pojedyncze nocki orzęsione. Obiekt jest w złym stanie i wymaga gruntownego remontu. W 2006 r. wykonano prace mające pomóc zachować możliwie najlepszy stan budynku jako schronienia dla nietoperzy. Oczyszczono i zakonserwowano antykorozyjną farbą dach i helmy wszystkich wież kościoła, wykonano też podest na guano.

Pojedyncze osobniki podkowca małego można też spotkać w kościele św. Wojciecha w Szymbarku, którym budowla służy jako schronienie przejściowe.

Z innych cennych gatunków w ostoi występuje wilk i ryś, a także płazy: kumak górski oraz traszka karpacka i grzebieniasta. Kumak górski rezyduje w kałużach, rowach oraz w zbiornikach małej retencji. Traszka karpacka to gatunek nieliczny w granicach obszaru, spotykany w najbardziej wysuniętych na południe enklawach, w pobliżu Wysowej-Zdroju i Hańczowej. Traszka grzebieniasta jest gatunkiem rzadkim, stwierdzonym jedynie w enklawie w pobliżu Szymbarku.

rys. Kumak górski.

Obszar Natura 2000 Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego znajduje się na terenie Beskidu Niskiego, pomiędzy Ostoją Popradzką a Magurską. Beskid Niski jest pasmem górskim ułożonym między Beskidem Sądeckim (od zachodu) a Bieszczadami (od wschodu), w miejscu zniżenia i największego obniżenia łuku karpackiego. Wąskie pasma górskie o stromych stokach ciągną się równoległe do siebie. Najwyższym szczytem po stronie polskiej jest Lackowa (ok. 1000 m n.p.m.). Beskid Niski zbudowany jest ze skał osadowych zwanych fliszem karpackim (str. 84). Wychodnie tzw. piaskowców magurskich często mają postać różnorodnych form skalnych. W Beskidzie Niskim znajdują się obszary źródłiskowe rzek Białej, Ropy, Wisłoki, Wiśloka i Jasiołki. Prowadzą one swoje wody ku północy, płynąc przez obniżenia równoległe do grzbietów lub przecinając je w poprzek głębokimi przełomami. Na terenie Beskidu Niskiego obficie występują wody mineralne.

Ostoją Nietoperzy Powiatu Gorlickiego obejmuje ochroną również siedliska roślinne cenne dla Unii Europejskiej. Najbardziej rozpowszechniona jest tutaj żyzna buczyna karpacka, która wykształciła się w podzespół z dominacją buka i z dominacją jodły. Kwadratowa buczyna występuje na obszarze w postaci bardzo małych płatów, głównie na lokalnych grzbietach. Na najbardziej stromych zboczach rosną jaworzyny i lasy klonowo-lipowe, zwłaszcza w rejonie skalnych osuwisk. Zbiorowisko to zajmuje niewielką powierzchnię w obszarze i reprezentowane jest przez podtyp jaworzyna z jęczycznikiem oraz podtyp karpackie jaworzyny miesięcznicowe. Oprócz jęczycznika zwyczajnego i miesięcznicy trwałej najczęściej występującymi tutaj gatunkami są: paprotnik Brauna i paprotnik kolczysty oraz liczne gatunki ziołoroślowe. Priorytetowe siedlisko łągów zajmuje w granicach obszaru niewielką powierzchnię i reprezentowane jest przez podtyp nadrzeczna olszyna górską oraz bagienna olszyna górską.

rys. Jęczyznik zwyczajny.

Otoczenie Ostoi Nietoperzy Powiatu Gorlickiego

rys. Zimorodek.

Obszar Natura 2000 Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego leży w sąsiedztwie innych terenów cennych i chronionych. Pokrywa się częściowo z Południowomałopolskim Obszarem Chronionego Krajobrazu oraz wchodzi w skład obszaru specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 Beskid Niski PLB180002. Przez teren ostoi przebiegają też rzeczne obszary Natura 2000: Biała Tarnowska PLH120090 (str. 42) i Wisłoka z dopływami PLH180052. Jedynym rezerwatem w bliskiej

okolicy jest rezerwat Jelenia Góra koło Szymbarku.

Obszar Natura 2000 **Beskid Niski PLB180002** powołany został dla ochrony co najmniej 40 gatunków ptaków z Dyrektywy Ptasiej i 18 gatunków z Polskiej czerwonej księgi zwierząt. Beskid Niski cechuje się największą w Polsce i prawdopodobnie w całej Unii Europejskiej liczebnością par lęgowych orlika krzykliwego i puszczyka uralskiego. Jest to również jedna z najważniejszych w Polsce ostoi orla przedniego, bociana czarnego, czterech rzadkich gatunków dzięciołów: zielonosiwego, biało grzbietego, biało szyrego i trójpalczastego oraz bardzo rzadkiej muchołówki małej. Stwierdzono tu również wysoką, jak na siedliska górskie, liczebność derkacza. Przedmiotami ochrony na terenie ostoi są też następujące ptaki szponiaste: trzmielojad, błotniak łąkowy, kania ruda i sokół wędrowny, a spośród sów nasz największy gatunek – puchacz. Występuje tutaj również rzadka sóweczka i włochatka. Pozostałe gatunki ptaków ważne dla Unii Europejskiej to: dzięcioł średni i czarny, jarząbek, orzechówka, lelek, muchołówka biało szyja, lerka i rzadki drozd obroźny. Również cenne w skali Europy są niektóre ptaki terenów wilgotnych: brodziec piskliwy, zimorodek, pluszcz, pliszka górska i podróżniczek. Z ptaków zasiedlających tereny otwarte cenne są: bocian biały, gąsiorek i jarząbatka. Wszystkie wspomniane gatunki objęte są w Polsce ochroną prawną.

rys. Czerwończyk nieparek.

Obszar Natura 2000 **Wisłoka z dopływami PLH180052** obejmuje rzekę Wisłokę wraz z dopływami: Iwielką, Kamienicą, Jasiołką i Ropą. W górnym biegu Wisłoka i jej dopływy ma charakter górski, który cechuje duża zmienność przepływu, a dno wypełnia materiał erozyjny (żwir, piasek) tworzący łąchy. Rzeki są w niewielkim stopniu uregulowane, przez co zachowały swój naturalny charakter. W zlewni Ropy prowadzona jest

eksploatacja złóż ropy naftowej (rejon Biecza i Krygu) oraz przetwórstwo ropy naftowej (Gorlice). Wisłoka wraz z dopływami stanowi dobre siedlisko dla ryb łososiowatych przez fakt, że brzegi rzeki są silnie porośnięte drzewami oraz krzewami. Dzięki temu nie dochodzi do nadmiernego nagrzewania się wody. Morfologia rzeki zapewnia też dużą liczbę kryjówek dla narybku. Do obszaru zostały włączone też siedliska lęgowe, porośnięte spontaniczną roślinnością nadrzeczną: zarośla wierzby siwej czy wrześni na kamieńcach

i żwirowiskach, olsy źródliskowe, zmiennowilgotne łąki trzęślicowe i inne. Przedmiotami ochrony w obrębie Wisłoki i jej dopływów są małże – skójka gruboskorupowa i minóg strumieniowy oraz ryby: brzanka, głowacz białopłetwy, łosoś szlachetny i różanka europejska. Ochroną objęte są również stanowiska bobra i wydry. Na łąkach nadrzecznych cennymi gatunkami są motyle z rodziny modraszkwatych: czerwończyk nieparek, modraszek nausitous i modraszek telejus.

Rezerwat przyrody **Jelenia Góra** znajduje się na stoku wzniesienia o tej samej nazwie, w masywie Maślanej Góry. Rezerwat obejmuje ochroną las w typie zespołu jaworzyny górskiej z bogatymi, naturalnymi stanowiskami paproci – jęczynnika zwyczajnego. Jest to jedno z największych w naszym kraju skupisk tego rzadkiego gatunku paproci. Charakterystyczną cechą dla jaworzyny jest dominacja w drzewostanie jaworu, wiązu górskiego, niekiedy klonu zwyczajnego i buka. Jaworzyny zajmują żyzne i wilgotne siedliska na stromym, pokrytym rumoszem skalnym fragmencie stoku. Przez teren rezerwatu przebiega zielony szlak turystyczny Szymbark – Stróże. W pobliżu rezerwatu, na zboczu Maślanej Góry, znajduje się jezioro osuwiskowe nazywane Beskidzkim Morskim Okiem. Prowadzi do niego oznakowana ścieżka spacerowa.

Obiekty objęte projektem

Kościół pw. św. Łukasza Apostoła w Izbach

Świątynia znajduje się w powiecie gorlickim, poza granicą Ostoi Nietoperzy Powiatu Gorlickiego, mimo to została włączona do naszego projektu, gdyż wymagała remontu. Strych kościoła zasiedlony jest przez kolonie rozrodcze podkowca małego i gacka brunatnego. Ze względu na zły stan dachu zaplanowaliśmy jego kompletny remont w celu zabezpieczenia stanowiska nietoperzy. Remont został powiązany z pracami adaptacyjnymi, w tym przesiedleniem gniazda pastułki i nasadzeniem drzew dokoła świątyni.

rys. Kościół pw.
św. Łukasza Apostoła w Izbach.

Kościół w Izbach to dawna cerkiew grekokatolicka wzniesiona w 1886 r. na miejscu poprzedniej drewnianej cerkwi. Po wysiedleniu Łemków cerkiew została przejęta przez rzymskich katolików i służy im do dzisiaj. Świątynia jest orientowana, wybudowana na planie krzyża łacińskiego, z półkolistym zamkniętym ramionami transeptu (nawy poprzecznej) i prezbiterium. Od frontu stoi trzykondygnacyjna wieża nakryta baniastym hełmem z latarnią. Podobne nakrycie posiadają cztery wieżyczki ulokowane nad apsydą, ramionami transeptu i na skrzyżowaniu naw. Wnętrze wyposażone jest w stylu późnoklasycystycznym, z 2. połowy XIX w. Ołtarz w kształcie konfesji (grobu męczennika lub świętego) stoi za obszernym ikonostasem. Z oryginalnych ikon zachowały się tylko przedstawienia św. Michała Archanioła i Łukasza Ewangelisty. Wewnątrz zobaczymy też dwa ołtarze boczne z końca XIX w. z obrazami Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, św. Mikołaja oraz umyciem nóg Chrystusa.

Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa we Florynce

rys. Kościół pw. Najświętszego
Serca Pana Jezusa
we Florynce.

Świątynia sąsiaduje od zachodu z granicą Ostoi Nietoperzy Powiatu Gorlickiego i została włączona do naszego projektu ze względu na konieczność wymiany pokrycia dachu. Na strychu kościoła „rezyduje” bowiem kolonia rozrodcza nocka dużego i kolonia gacka brunatnego. Pojawia się tutaj okazjonalnie również podkowiec mały, dla którego przygotowaliśmy specjalny wlot, licząc na zasiedlenie poddasza również przez ten gatunek.

Wieś Florynka została założona w XVI w., a w XVII stuleciu powstała tutaj parafia greckokatolicka. Cerkiew została wzniesiona w 1875 r. na miejscu poprzedniej drewnianej świątyni. Obecna parafia rzymskokatolicka została założona w 1951 r., a na kościół wykorzystano porzuconą cerkiew. Kościół jest jednonawowy i zakończony prezbiterium z wydzieloną zakrystią. Od frontu znajduje się kwadratowa wieża nakryta baniastym hełmem. Podobne baniaste hełmy zwieńczają pozostałe dwie wieżyczki ulokowane nad nawą i prezbiterium. Wewnątrz zobaczymy ikonostas pochodzący z końca XIX w. W poszerzonej nawie znajdują się dwa późnobarokowe ołtarze z XVIII w. Najstarszy z dzwonów pochodzi z 1789 r. i ozdobiony jest sceną Chrztu Chrystusa w Jordanie oraz wizerunkami Mojżesza, św. Stanisława i Najświętszej Marii Panny.

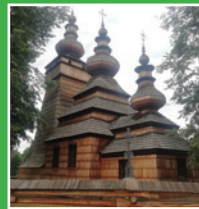
Florynka stanowiła swego czasu centrum polityczne Łemkowszczyzny. Po rozpadzie Austro-Węgier powołano tu w latach 1918–1920 samozwańczy rząd i stolicę Ruskiej Narodowej Republiki Łemków. Mieszkańcy domagali się przyłączenia Republiki do Czechosłowacji na zasadzie autonomii. Republika została szybko obalona przez polskie władze powiatowe, a działacze polityczni aresztowani.

Śladami podkowca – szlak nr 3 „Historia Łemków zachodnich”

Tereny Beskidu Niskiego były praktycznie niezamieszkałe aż do XIV w. Dopiero po zajęciu tych ziem przez króla Kazimierza III Wielkiego rozpoczęło się tutaj osadnictwo ludności wołosko-ruskiej. W ten sposób powstała tzw. Łemkowszczyzna, teren w obrębie Beskidu Niskiego i Sądeckiego zamieszany przez Łemków zachodnich („ruskich górali”). Pierwotnie Łemkowie byli prawosławni, dopiero z czasem ulegli wpływowi kościoła greckokatolickiego.

Na początku XX w. przez Łemkowszczyznę przelała się fala powrotów rdzennej ludności do prawosławia. Miało to związek z prorosyjskimi i proukraińskimi ruchami politycznymi na tym terenie. Greckokatolickie

cerkwie były porzucane, a Łemkowie budowali nowe, prawosławne świątynie. Po II wojnie światowej część Łemków dobrowolnie wyprowadziła się do ukraińskiej republiki Związku Radzieckiego. Pozostali Łemkowie zostali przymusowo przesiedleni przez władze komunistyczne w latach 1945-1947, w ramach tzw. Akcji Wisła. Wywieziono ich na zachodnie i północne ziemie, odzyskane przez Polskę po II wojnie światowej. Celem Akcji Wisła było osłabienie narodowych ruchów ukraińskich inicjowanych przez Ukraińską Powstańczą Armię. Obecnie Łemkowie stanowią w Polsce uznaną wschodniosłowiańską grupę etniczną. Jednak w obrębie dawnej Łemkowszczyzny zamieszkuje niewiele rodzin łemkowskich. Na terenach tych odnajdziemy wiele mogił wojskowych. Większa część obecnych polskich Karpat była w 2. połowie XVIII w. zapleczem dla partyzantów konfederacji barskiej. Ponieważ zwalczali oni wszystko co „ruskie”, z „innowiercami” włącznie, na drodze miecza konfederackiego znaleźli się również Łemkowie. Tereny Beskidu Niskiego były też miejscem walk między Austro-Węgrami i Rosją carską. Dlatego spotkamy tutaj cmentarze z I wojny światowej, na których, co ciekawe, leżą pochowani wspólnie wrogowie, tj. żołnierze austro-węgierscy i niemieccy oraz rosyjscy, tak samo uhonorowani. W okolicy spotykamy również tablice upamiętniające wysiedlenia Łemków w czasie Akcji Wisła oraz pamiątkowe pomniki ustawiane z okazji tysiąclecia chrztu Rusi (w 998 r.).

fot. Cerkiew
w Kwiatoniu.

CERKIEW ZACHODNIOŁEMKOWSKA – jest to świątynia „orientowana”, czyli zwrócona prezbiterium w kierunku wschodnim, tj. w stronę, z której powtórnie ma nadejść Jezus Chrystus. Cerkiew jest trójdzielna i składa się z jednej nawy zakończonej prezbiterium, a po przeciwległej stronie znajduje się wieża połączona z babińcem (częścią przeznaczoną dla kobiet). Wieża zwęża się ku górze i na szczycie zakończona jest tzw. izbicą, jakby skrzynią nadwieszoną na szczycie. Każda część świątyni przykryta jest odrębnym dachem w kształcie namiotu, na którym stoi wieżyczka z baniastym hełmem, zakończona ślepą latarnią. Łemkowskie cerkwie mają najczęściej trzy bulwiaste wieżyczki, na których stoją trójramienne krzyże. Cerkwie spotykane na terenie powiatu gorlickiego są w dominującej większości drewniane.

fot. Ikonostas.

IKONOSTAS – jest rodzajem bogato zdobionej, drewnianej ściany, stanowiącym typowe wyposażenie każdej cerkwi. Oddziela on wiernych od ulokowanego w prezbiterium sanktuarium, czyli ołtarza głównego, gdzie znajduje się tabernakulum. Pośrodku zlokalizowane są Rajske (carskie) Wrota – dla kapłana oraz poboczne Diakońskie – dla służby. Ludzie jako istoty ziemskie nie mają prawa patrzeć na Boga w tabernakulum, dlatego oddziela ich od niego ikonostas z ikonami świętych. Układ ikon w kilku rzędach jest charakterystyczny dla każdego obrządku.

DZIEŃ 1. Przejazdy między punktami – autem ok. 1,5 h (rowerem ok. 3,5 h), piesze przejścia szlakami – ok. 1,5 h, zwiedzanie obiektów – ok. 3 h.

Wycieczkę rozpoczynamy we wsi Blechnarka, gdzie zobaczyć można cerkiew pw. św. Kosmy i Damiana (opis str. 57). Następnie jedziemy 3 km w kierunku północno-zachodnim do Wysowej-Zdroju, skosztować wód mineralnych i zobaczyć cerkiew pw. św. Michała Archanioła (opis str. 57). Naprzeciwko cerkwi znajduje się nowoczesny budynek, a w nim prawosławny dom zakonny Monaster Opieki Matki Bożej. Z Wysową-Zdrojem związany jest prawosławny kult świętego źródła, które bije na pobliskiej Górze Jawor.

Spacer do kaplicy i źródła na Górze Jawor (opis str. 57) zajmie co najmniej 1,5 h. Idziemy zielonym szlakiem do agroturystyki, przy której szlak odbija na prawo. Na rozwidleniu dróg skręcamy w lewo, podążając asfaltową uliczką. Za kładką przekraczającą rzekę Ropę kończy się asfalt i dalej prowadzi droga szutrowa. Z czasem, od zielonego szlaku prowadzącego docelowo na Lackową, odbija w lewo biało-czerwony szlak prowadzący przez las. Nim docieramy do kaplicy i źródła. Wracając będziemy tą samą drogą do Wysowej-Zdroju. Nieopodal kapliczki w kierunku granicy słowackiej znajduje się miejsce oznaczone metalowym krzyżem. Wskazuje on lokalizację byłego warownego obozu konfederatów barskich. Dojście do miejsca nie jest jednak oznaczone żadnym szlakiem.

Po powrocie ze Świętej Góry Łemków podążamy ok. 5 km z Wysowej-Zdroju do Hańczowej. Tu zobaczymy cerkiew Opieki Matki Bożej (opis str. 58).

Z Hańczowej jedziemy dalej ok. 16 km przez Stawiszę i Banięc do Izb. We wsi Baniica znajduje się drewniana cerkiew, zbudowana w XVIII w., obecnie kościół św. Kosmy i Damiana. Dojechawszy do skrzyżowania z drogą na Gładyszów, skręcamy w prawo do kościoła filialnego pw. św. Łukasza Apostoła w Izbach (opis str. 53). Na cmentarzu w Izbach postawiono pomnik upamiętniający przymusowe wysiedlenia Łemków. Za rzeką, naprzeciwko cerkwi, znajduje się również stary cmentarz lemkowski, na którym zachowało się jeszcze kilka nagrobków. W Izbach, na zboczu Laskowej, swoje źródło ma rzeka Biała Tarnowska objęta ochroną jako obszar Natura 2000 (opis str. 42). Chroniony odcinek rzeki będziemy mijać w czasie naszej wycieczki, jadąc przez Banięc, Śnietnicę i Brunary, aż do Florynki.

Po zwiedzeniu cerkwi w Izbach jedziemy do wsi Florynka drogą na północ, obierając trasę przez przysiółek Gładyszów. Da nam to możliwość zatrzymywania się nad rzeką Białą, aby podziwiać jej urodę. Jadąc dalej do Florynki, przemierzamy się na północ cały czas wzdłuż rzeki Białej. Po lewej stronie będziemy mijać zjazd pod Kościół św. Andrzeja Boboli w Śnietnicy, koło którego stoi cerkiew św. Dymitra (opis str. 58).

Następnie wracamy na drogę, z której przyjechaliśmy, i kontynuujemy jazdę w kierunku północnym, mijając wieś Brunary. Po lewej stronie zobaczymy cerkiew św. Michała Archanioła wybudowaną w XVIII w. Jadąc dalej główną drogą, dojeżdżamy do kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa we Florynce (opis str. 54). Przy drodze DW981 zlokalizowany jest cmentarz z okresu I wojny światowej.

Tą samą drogą, którą przyjechaliśmy z Izb, będziemy poruszać się z powrotem przez ok. 11 km, znowu wzdłuż rzeki Biała Tarnowska do Uścia Gorlickiego. Po drodze mijamy cerkiew pw. św. Dymitra w Czarnej. Dalej kontynuujemy jazdę przez ok. 6 km do Uścia Gorlickiego, w którym stoi cerkiew św. Paraskewy (opis str. 58). Koło cerkwi zobaczymy drogowy znak do cmentarza w Uściu Gorlickim (opis str. 58). Idąc około 350 m w kierunku północnym, dostrzemy do cmentarza z drewnianą kapliczką, na którym pochowani są Łemkowie. Na tym samym cmentarzu znajdują się też mogiły żołnierzy poległych w I wojnie światowej. W Uściu Gorlickim zostajemy na nocleg.

DZIEŃ 2. Przejazdy między punktami – autem ok. 0,5 h (rowerem ok. 1,5 h), piesze przejścia szlakami – ok. 3 h, zwiedzanie obiektów – ok. 3 h.

Z Uścia Gorlickiego jedziemy na północ w kierunku wsi Ropa, mijając Jezioro Klimkowskie (opis str. 58), wzdłuż którego prowadzi ścieżka edukacyjna o długości ok. 2 km, oznakowana tablicami informacyjnymi. Przejście ścieżką tam i z powrotem zajmuje ok. 1,5 h. Trasa ścieżki rozpoczyna się koło Wiejskiego Domu Kultury i Turystyki w Klimkowie, a kończy pod Stacją wodną, gdzie mieści się Gorlickie Wodne Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe. Jadąc z Uścia Gorlickiego wzdłuż zbiornika w kierunku wsi Klimkówka, będziemy mijać po lewej stronie nową cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy (opis str. 59).

Po przybyciu do wsi Ropa zatrzymujemy się pod kościołem pw. św. Michała Archanioła (opis str. 59), tuż przy Szkole Podstawowej nr 1. Obok kościoła znajduje się Zespół Dworski, a przy nim Park Miniatur (opis str. 60). Na ropskim cmentarzu zobaczymy zbiornik kwatery z I wojny światowej. Jeśli dobrze poszukamy, odnajdziemy tam stare nagrobki konfederatów barskich w postaci wysokich kamiennych krzyży z zatartymi przez czas inskrypcjami.

Z Ropy jedziemy ok. 6 km do Szymbarku drogą wzdłuż rzeki Ropy, a później drogą nr 28 jak na Gorlice. Warto zwrócić uwagę na rzekę Ropę, która poniżej zbiornika Klimkowskiego wchodzi w skład obszaru Natura 2000 Wisłoka z dopływami. Podróżując wzdłuż rzeki, można zatrzymać się, aby podziwiać jej dziki charakter. Obok Szymbarku znajduje się rezerwat przyrody Jelenia Góra (opis str. 53), do którego prowadzi zielony szlak rozpoznający się na parkingu przed Kościołem Matki Boskiej Szkaplerznej w Szymbarku. Obok rezerwatu znajduje się Beskidzkie Morskie Oko, do którego odbija ze szlaku oznakowana ścieżka. Idąc dalej zielonym szlakiem, można dojść na szczyt Maślanej Góry. Wracamy niebieską ścieżką do przysiółka Łęgi. Cały spacer do rezerwatu i z powrotem zajmuje ok. 1,5 h.

W Szymbarku, koło kościoła Matki Boskiej Szkaplerznej, wznosi się drewniany kościółek św. Wojciecha (opis str. 60). Obok zielonego szlaku stoi stara willa Perelka, w której niegdyś odpoczywała pisarka Maria Dąbrowska. Obok zobaczymy cmentarz wojskowy, zlokalizowany w obrębie cmentarza komunalnego. Można tutaj odszukać mogiły żołnierzy poległych w obydwu wojnach światowych. Nasze następne kroki kierujemy do kasztelu Gładyszów (opis str. 60), zwiedzając po drodze Skansen Wsi Pogórzeńskiej (opis str. 60). Idąc do kasztelu, mijamy drewniany dwór mieszczarński z 1920 r., przeniesiony tutaj z Gorlic. Obecnie funkcjonuje w nim restauracja. W Szymbarku kończymy wycieczkę.

Blechnarka. Nazwa wsi pochodzi z języka niemieckiego, od słowa „blechnar”. Tak w dawnych czasach nazywano rzemieślnika zajmującego się bieleciem płótna. Ta profesja (obok rolnictwa) była zajęciem lokalnej ludności lemkowski. W okresie I wojny światowej w okolicy toczyły się zaciekle walki, których pozostałościami są dwa ukryte na wzgórzach cmentarze wojenne.

Cerkiew pw. św. Kosmy i Damiana

w **Blechnarce.** Świątynia wybudowana została w 1801 r. przy użyciu kamienia rzeźnego. W środku znajduje się ikonostas z połowy XIX w. z oryginalnymi ikonami oraz liczne polichromie. Cerkiew wzniesiono jako świątynię greckokatolicką. Po powrocie ludności lemkowski z wysiedlenia została ona przekazana kościołowi prawosławnemu.

Wysowa-Zdrój była dawną osadą położoną na szlaku handlowym prowadzącym przez Karpaty. W 1359 r. okolice wsi zostały подарowane przez króla Kazimierza III Wielkiego rycerzowi Janowi Gładyszowi za zasługi dla Polski. Pierwsze uzdrowisko powstało tutaj na początku XIX w. Większość lokalnych wód mineralnych to lecznicze szczawy. Obecnie w uzdrowisku funkcjonuje 14 ujęć, z których część dostępna jest bezpłatnie na terenie Parku zdrojowego. Można też wstąpić do Pijalni wód mineralnych udostępniającej wody odpłatnie.

Cerkiew pw. św. Michała Archanioła w Wysowej-Zdroju stoi przy głównym skrzyżowaniu dróg. Świątynia została wybudowana w 1779 r. na miejscu cerkwi spalonej przez konfederatów barskich podczas walk z wojskami rosyjskimi. Wewnątrz znajduje się oryginalny ikonostas z XVIII w. Przy cerkwi rośnie ok. 400-letnia lipa, objęta ochroną jako pomnik przyrody. Cerkiew udostępniana jest do zwiedzania w okresie od czerwca do września.

Kaplica na Górze Jawor. To mała drewniana cerkiew, zbudowana na początku XX w., zasiedlona przez niewielką kolonię podkowca małego. Góra

fot. Cerkiew pw. św. Kosmy i Damiana w Blechnarce.

Jawor traktowana jest jako miejsce święte, do którego ściągają pielgrzymi z całego świata, przynosząc krzyże i stawiając je wokół świątyni. Podobno na początku XX w. na tutejszej polanie doszło do objawień maryjnych. Bijące obok kaplicy źródło ma ponoć uzdrawiające moce. Po II wojnie światowej cerkiew została przejęta przez Wojska Ochrony Pogranicza na strażnicę, a wyposażenie świątyni zniszczono. Po powrocie Łemków z wygnania cerkiew powróciła do kościoła prawosławnego, a obecnie należy do grekokatolików.

fot. Cerkiew Opieki Matki Bożej w Hańczowej.

Hańczowa. To wioska lokowana w XV stuleciu na prawie wołoskim przez rycerski ród Gładyszów.

Cerkiew Opieki Matki Bożej w Hańczowej (opieki Bogurodzicy) jest typową grekokatolicką cerkwią typu zachodnio-łemkowskiego z 1 połowy XIX w. Obecnie należy do kościoła prawosławnego. Posiada ikonostas z XVIII w. oraz w dużej mierze oryginalne wyposażenie. Za ikonostasem stoi barokowy ołtarz główny. We współczesne ogrodzenie wmontowane są bramy z XIX w.

Śnietnica – dawna wieś biskupstwa krakowskiego, założona w końcu XVI w.

Cerkiew św. Dymitra w Śnietnicy. Jest

świątynią orientowaną, pierwotnie była w typie łemkowskim – trójdzielna, po przebudowie w XIX w. stała się dwudzielna. Cerkiew w 1997 r. powróciła do grekokatolików. Wewnątrz zachował się oryginalny barokowy ołtarz schowany za czterogłowym ikonostasem namalowanym przez ród Bogdańskich, słynnych malarzy ikon i polichromii.

Uście Gorlickie jest jedną z najstarszych i największych wsi łemkowskich. Znanie do XVIII stulecia jako Uście Wołoskie, potem jako Uście Ruskie, a od lat 50. XX w. pod obecną nazwą. W źródłach pisanych Uście pojawia się na początku XV w. jako własność rycerskiego rodu Gładyszów z Szymbarku. Miejscowość była centrum administracyjnym, handlowym i gospodarczym w okolicy. Odbywały się tutaj targi i jarmarki, kwitło rzemiosło. Na brzegu rzeki Ropy, w przysiółku „Oreszów” znajduje się stanowisko archeologiczne ze śladami obozowiska łowieckiego z epoki paleolitu. Uście Gorlickie znajduje się obecnie nad Jeziorem Klimkowskim. W centrum wsi, przy rondzie, stoi pomnik poświęcony Łemkom poległym w latach 1939-1945.

Cerkiew św. Paraskewy w Uściu Gorlickim została wybudowana w XVIII w. jako cerkiew grekokatolicka na miejscu stojącej tutaj od XVI w. cerkwi prawosławnej. Po wypędzeniu Łemków cerkiew przekształcono w kościół rzymskokatolicki, dopiero w 1997 r. wróciła ona w ręce grekokatolików. Wewnątrz zachował się oryginalny ikonostas z XVIII w.

Cmentarz w Uściu Gorlickim. Można tu zobaczyć stare nagrobki łemkowskie. Niektóre z nich są pięknie zdobione, inne proste, co odzwierciedla zamożność rodzin zmarłych. Na niektórych nagrobkach warto odszukać ujmujące porcelanowe zdjęcia pochowanych pod nimi osób. Stoi tu również drewniana XIX-wieczna kapliczka o łemkowskiej stylistyce. Dalej w kierunku północnym zobaczymy mogiły żołnierzy z czasu I wojny światowej.

Jeziro Klimkowskie jest zbiornikiem zaporowym i powstało w 1994 r. przez przegrodzenie tamą rzeki Ropy i zalanie miejscowości Klimkówka,

zlokalizowanej wtedy w dolinie rzeki. Prace nad zbiornikiem zaczęły się już w latach 70. XX w. Od strony Uścia znajduje się cofka jeziora, a od strony wsi Łosie zaporą, na której działa szczytowa elektrownia wodna o mocy 1,1 MW. Zbiornik jest też źródłem wody dla Gorlic i Jasła. Zaraz po spiętrzeniu wody na zalewie, gdy brzegi nie były jeszcze zabudowane, kręcono tutaj ujęcia do filmu „Ogniem i mieczem”, przedstawiające rzekę Dniepr.

Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy.

W centrum wsi Klimkówka przeznaczona do zalania wodami zbiornika znajdowała się murowana cerkiew z 1914 r. Świątynia miała wyjątkową architekturę i zwieńczona była pięcioma smukłymi wieżyczkami. Wysadzono ją w powietrze w latach 80. XX w., kiedy usuwano budynki z dna przyszłego zbiornika. Niestety, pomimo zaleceń przez wojewódzkiego konserwatora zabytków wykonania szczegółowej inwentaryzacji polichromii wewnątrz świątyni, nie została ona zrealizowana. Na szczęście wyposażenie wnętrza wraz z ikonostasem przeniesiono do nowego kościoła, zbudowanego przy szosie w obecnej wsi Klimkówka. Nowo powstały kościół nie odzwierciedla jednak swoją bryłą zniszczonej cerkwi, gdyż nie odtworzono wszystkich pięciu wież. Obecnie, nowa cerkiew pełni funkcję kościoła rzymskokatolickiego.

Ropa. Jak nazwa wskazuje, ma historię powiązaną z eksploatacją występującej w okolicy ropy naftowej. Lokalni „maziarze” zajmujący się zbieraniem ropy i wyrabianiem z niej smarów, wyszukiwali w okolicznych lasach ropne kałuże. Zbierali z nich ropę za pomocą warkoczy z włosia, które po nasiąknięciu ropą wyciskali do wiader. W XIX w. powstała w Ropie rafineria nafty, którą jednak zniszczyła wielka powódź. Powyżej kościoła parafialnego zachowały się „kopanki” i odwierty ropy z tamtego okresu.

Kościół pw. św. Michała Archanioła

w Ropie. To świątynia rzymskokatolicka wybudowana w 1761 r. przez hrabiego Wilhelma Siemieńskiego jako budowla drewniana o jednej nawie zakończoną prezbiterium. Po ok. 40 latach do świątyni dobudowano dwie murowane kaplice zwieńczone wieżami, kolumnowy portyk oraz zakrystię. Na wieżach ulokowane są bulwiaste hełmy, a na dachu barokowa wieżyczka na sygnaturkę (str. 86). Wewnątrz znajduje się polichromia figuralna z 2. połowy XIX stulecia. Najstarszym wyposażeniem jest kropielnica z 1691 r. wykonana z kamienia.

Zespół Dworski w Ropie powstał już w XVI w. Początkowo wybudowany był jako dwór obronny, jednak ze względu na częste napady zbójców beskidzkich dwór opuszczono, przekształcając go w lamus dworski (budynek gospodarczy do przechowywania sprzętu gospodarczego i żywności). Dopiero gdy przejął go hrabia Wilhelm Siemieński, dwór odżył. Hrabia zainvestował też w wieś Ropę, budując opisany wyżej kościół pw. św. Michała

fot. Cmentarz w Uściu Gorlickim.

rys. Kościół pw. św. Michała Archanioła w Ropie.

Archaniola oraz fabrykę „skór angielskich”, czyli garbarnię. Syn hrabiego – Stanisław rozbudował dwór oraz założył park, do którego sprowadził egzotyczne gatunki drzew. Stanisław rozbudował również kościół w Ropie. Na przestrzeni wieków dwór był kolebką lokalnej kultury, sztuki oraz schronieniem dla konfederatów barskich. Obecnie nowy właściciel wyremontował cały zespół dworski, odtworzył barokowo-klasycystyczną architekturę i otworzył tu restaurację połączoną z pokojami gościnnymi.

Park Miniatur w Ropie założyło w 2012 r. Stowarzyszenie Pogranicza. Przedstawia on architekturę typową dla Beskidu Niskiego. Powstało 40 miniaturowych budowli drewnianych, wzorowanych na istniejących obiektach z terenu polskich i słowackich Beskidów. Zobaczymy tam miniaturowe kościoły, cerkwi, zabytkowych zagród gospodarskich, zagrody maziarskiej ze wsi Łosie i inne. Park miniatur odnajdziemy w trójkącie między starym kościołem pw. św. Michała Archaniola, nowoczesnym kościołem pw. Matki Boskiej Wspomożenia Wiernych a restauracją Gościniec Dworski.

Szymbark został założony na prawie niemieckim w okresie saskiej kolonizacji Podkarpacia jako Schöne Berg (Piękna Góra). Między XIV a XVI stuleciem Szymbark miał prawa miejskie. W tym czasie okolicznymi ziemiami władał rycerski ród Gładyszów herbu Gryf. Wybudowali oni dwór obronny (obecny kasztel), który przetrwał do współczesnych czasów. Rejon Szymbarku zamieszkiwali Pogórzanie, grupa etnograficzna nazywana przed II wojną światową „Gluchoniemcami”. Zostali oni sprowadzeni na te ziemie w czasie fali osadnictwa saskiego. Początkowo posługiwali się językiem niemieckim, z wpływem stuleci ulegli całkowitej polonizacji. Ponieważ okolice Szymbarku i Gorlic stanowią granicę między terenami zasiedlanymi przez Pogórzan i Łemków, obie kultury przenikają się na tym terenie.

Kościół św. Wojciecha w Szymbarku to mała, drewniana świątynia z wolno stojącą murowaną dzwonnica, która została zbudowana pod koniec XVIII w. Kościółek jest przykładem sakralnego budownictwa Pogórzan.

Skansen Wsi Pogórzańskiej im. prof. Romana Reinfussa w Szymbarku powstał już w latach 60. XX w. Z czasem rozbudowano go do obecnych rozmiarów. Skansen prezentuje zabudowę ludową okolic, a jego patronem jest polski etnograf badający kulturę ludów karpaccich – prof. Roman Reinfuss. Na terenie ok. 2 ha zgromadzono zabytkowe chaty i zabudowania gospodarcze, wiatraki, olejarnię, ule i kapliczki pochodzące z XVIII i XIX stulecia. Najmłodsze eksponaty pochodzą z początku XX w. Wnętrza budowli są wyposażone w oryginalne meble, sprzęt gospodarczy, naczynia i ubiory. W skansenie organizowane są warsztaty ludowego rzemiosła – tkanie, kucie, wyrabianie glinianych naczyń itp.

Kasztel Gładyszów w Szymbarku. Został wybudowany ok. 1540 r. przez Gładyszów i jest przykładem dworu obronnego. Ród Gładyszów był tak silny i ważny w okolicy, że utworzyli oni swoje nieformalne państwo pn. „Dominium Ropae”. Kasztel jest cennym zabytkiem architektury renesansowej i przykładem typowego kasztelu polskiego, choć nieznanymi architekt wyraźnie wzorował się na włoskiej stylistyce. Obiekt zbudowany jest na planie prostokąta z czterema wystającymi poza obręb

rys. Kasztel Gładyszów
w Szymbarku.

budynku basztami alkierzowymi. Wewnątrz przetrwały elementy pierwotnego wystroju, fragmenty kamiennych portali i kominków oraz polichromii ściennej. Na wysokości strychu zlokalizowane są strzelnice świadczące o obronnym charakterze dworu. Obecnie funkcjonuje tu Ośrodek Konferencyjno-Wystawienniczy oraz oddział gorlickiego „Muzeum Dwory Karcwacjanów i Gładyszów”.

Ostoja Popradzka PLH120019

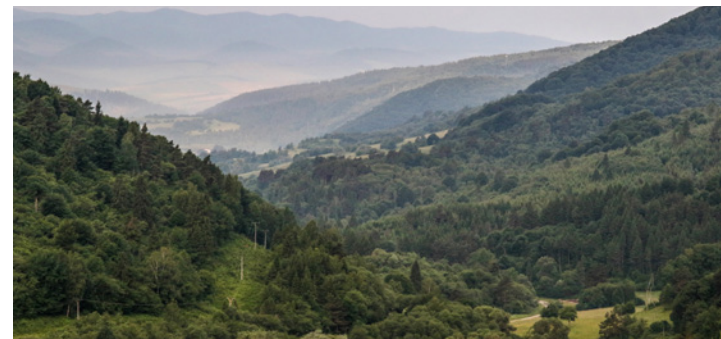
Obszar Natura 2000 Ostoja Popradzka obejmuje swoim zasięgiem Beskid Sądecki, graniczący od wschodu z Beskidem Niskim, od północy z Kotliną Sądecką i Beskidem Wyspowym, a od zachodu z Górami i Pieninami. Od strony południowej leży Słowacja.

Jednym z przedmiotów ochrony w Ostoi Popradzkiej są nietoperze: podkowiec mały, nocek duży, nocek orzęsiony i nocek Bechsteina. W granicach ostoi znajdują się obiekty będące schronieniem kolonii rozrodzonych podkowca małego, w których w latach poprzednich Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” wykonało zabiegi ochronne:

1) cerkiew św. Michała Archaniola w Wierchomli Wielkiej. Oprócz kolonii rozrodzonej podkowca małego strych świątyni zamieszkuje też kolonia nocka orzęsionego. W latach 2006 i 2009 wymieniono dach świątyni, zabezpieczono przed zamknięciem wloty do schronienia oraz zbudowano na strychu platformę na guano. Zmodyfikowano też oświetlenie zabytku, zaciemniając jedną stronę budynku, aby nietoperze mogły bezpiecznie wlatywać do schronienia i wylatywać z niego;

2) szkoła podstawowa we wsi Wojkowa. W 2009 r. wymieniono całkowicie pokrycie dachu szkoły, zabezpieczono i oznakowano wloty na strych, aby nie zostały one przypadkowo zatkałe;

3) kościół w Leluchowie – dawna cerkiew pw. Św. Dymitra. Strych obiektu zamieszkuje jedna z najliczniejszych kolonii rozrodzonych podkowca małego w regionie – ok. 200 samic co roku rodzi i odchowuje swoje młode. Okazjonalnie obecne są tu pojedyncze osobniki nocka orzęsionego. Stanowisko to sąsiaduje ze schronieniami podkowca małego w cerkwi w pobliskim Dubnem i kościele w Ruskiej Voli (Słowacja). W 2006 r. przeprowadzono remont świątyni polegający na całkowitej wymianie pokrycia dachu.

fort. Ostoja Popradzka.

Dodatkowo na strychu wykonano platformę na guano oraz oznakowano wloty dla nietoperzy.

Niestety na terenie Ostoi Popradzkiej mamy też przykład renowacji obiektu skutecznie odstraszającej nietoperze. We wsi Powroźnik znajduje się łemkowska cerkiew pw. św. Jakuba Młodszego Apostoła, w której tak silnie zakonserwowano drewno, że zapach wyczuwalny jest nawet na zewnątrz. Zniechęca to nietoperze do zasiedlenia tego budynku, pomimo atrakcyjnej dla nich konstrukcji.

Ostoa obejmuje powierzchnię prawie 57 931 ha w powiatach sądeckim i nowotarskim, pokrywając pasma: Radziejowej, Jaworzyny Krynickiej i Góry Leluchowskie. Pasma te zbudowane są z fliszu karpackiego (str. 84). Osobliwością są wychodne skał magmowych, tzw. andezytów (str. 77 i 84). Przez Beskid Sądecki przedziera się przełomowa dolina Popradu, biorącego swe źródła po stronie słowackiej. Najwyższym szczytem jest Radziejowa 1266 m n.p.m. i należy do Korony Gór Polski.

Region ostoi cechuje wysoka lesistość (ok. 80% powierzchni), dzięki różnicowaniu wysokości i klimatu wykształcił się tutaj piętrowy układ roślinności. Najniżej położone piętro pogórza charakteryzuje się mozaiką łąk, pól i lasów mieszanych. Powyżej znajduje się piętro regla dolnego, zdominowane przez buczynę karpacką, poprzecinane terenami uprawnymi i halami wykorzystywanymi dawniej do wypasu owiec. Najwyżej ulokowane jest piętro regla górnego w postaci wysokogórskiego boru świerkowego, które wykształciło się jedynie fragmentarycznie w paśmie Radziejowej.

Charakterystyczne dla Beskidu Sądeckiego są podłużne pasma górskie złożone z grzbietu głównego oraz odbiegających od niego grzbietów bocznych. W południowej części Beskidu Sądeckiego znajdują się cenne zasoby wód mineralnych, sięgające od Szczawnicy, przez Piwniczną po Krynicę i Tylicz. Z powyższych względów mezoregion Beskidu Sądeckiego zdominowany jest przez turystykę – liczne miejscowości uzdrowiskowe, szlaki piesze i rowerowe oraz infrastruktura narciarska ściągają wielu odwiedzających.

Otoczenie Ostoi Popradzkiej

Ostoa wchodzi w skład Popradzkiego Parku Krajobrazowego i otoczona jest Południowomałopolskim Obszarem Chronionego Krajobrazu. Od zachodu sąsiaduje z Pienińskim Parkiem Narodowym i obszarem specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 Pieniny PLB120008. Od wschodu przylega do obszaru specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 Beskid Niski PLB180002. Ostoa sąsiaduje również ze specjalnymi obszarami ochrony siedlisk Natura 2000: Pieniny PLC120002, Małe Pieniny PLH120025, Krynica PLH120039, Nawojowa PLH120035, Łabowa PLH120036, Tylmanowa PLH120095, Ochotnica PLH120050 oraz z obszarem rzeźmowym Śródkowy Dunajec z dopływami PLH120088. **Ostoa Popradzka jest niezwykle ważna dla zachowania integralności sieci Natura 2000 w Europie. Stanowi bowiem istotny korytarz migracyjny w Karpatach, będący częścią międzynarodowego Korytarza Karpackiego.**

Siedliskami roślinnymi cennymi dla Unii Europejskiej na terenie ostoi są dobrze zachowane łąki świeże i konietlicowe użytkowane ekstensywnie, jaworzyny, a także nieudostępnione do zwiedzania i oddalone od szlaków turystycznych jaskinie. Występują tutaj również murawy bliźniczkowe, kwaśne

i żyzne buczyny, grądy, górskie bory świerkowe i łągi reprezentowane przez olszynę górską. Najcenniejszymi gatunkami roślin na terenie Ostoi Popradzkiej są chronione prawnie mszaki – bezlist okrywowy, objęty Dyrektywą Siedliskową oraz widłoząb zielony, a ponadto pierwiosnka omączona, której jedyne stanowisko w Polsce znajduje się na stokach Radziejowej.

Obszar Ostoi Popradzkiej stanowi ważną ostoję karpackiej fauny leśnej z dużymi ssakami i ptakami drapieżnymi włącznie. Spośród zwierząt cennych dla Unii Europejskiej wymienić trzeba niedźwiedzia, wilka i rysia. Niestety niekorzystna lokalizacja sieci dróg oraz intensywny ruch turystyczny utrudnia bytowanie tym dużym drapieżnikom. Na terenach ostoi występuje również żbik, rzadki gatunek rodzimego kota.

Teren Beskidu Sądeckiego zasiedla prawie 20 gatunków ptaków z Dyrektywy Ptasiej, w tym gatunki wymienione w Polskiej czerwonej księdze zwierząt. Są to m.in. puszczyk uralski, włochatka, sóweczka, dzięcioł trójpalczasty, zielonosiwy i biało-grzbiety, głuszec, orlik krzykliwy i orzeł przedni. Gniazduje tutaj powyżej 1% populacji krajowej bociana czarnego i puchacza.

W dolinach rzek przecinających ostoję, stanowiących obszar Natura 2000 Śródkowy Dunajec z dopływami PLH120088, oraz na terenach podmokłych występują cenne gatunki zwierząt. Z płazów spotkamy tutaj: traszkę grzebieniastą i karpaczkę, kumaka górskiego oraz chronioną w Polsce salamandrę plamistą. W nurcie wody zamieszkuje minóg strumieniowy oraz rzadkie ryby, takie jak: głowacz białopłetwy, brzanka, boleń, pstrąg potokowy, dopełniane przez obecność ssaków – wszędobylskiej wydry i bobra. W wyższych partiach ostoi występują również rzadkie gatunki węży: gniewosz plamisty i wąż Eskulapa. Spośród cennych gatunków bezkręgowców wymienić należy poczwarówkę zwężoną – maleńkiego ślimaka wielkości do 2 mm, zagrożonego wyginięciem, oraz owady. Są między nimi: motyle czerwono-czarny nieparek i krasopani hera, chrząszcz nadobnica alpejska, biegacz urozmaicony i endemit (str. 84) karpacki – chrząszcz sichrawa karpacka.

W obrębie Ostoi Popradzkiej występuje aż 13 rezerwatów przyrody, przy czym obiektami zlokalizowanymi najbliższej fragmentu ostoi objętej naszym projektem są rezerваты: Okopy Konfederackie i Las Lipowy Obrożyńska. Trochę dalej leżą rezerваты Hajnik, Wierchomla, Żebracze, Lembarczek, Uhryń, Łabowiec i Barnowiec.

Rezerwat Okopy Konfederackie jest elementem systemu umocnienia konfederatów

fol. Bezlist okrywowy.

rys. Puchacz.

fol. Wąż Eskulapa.

barskich, ciągnącego się przez południową Polskę, aż za obecną wschodnią granicę. Jednym z ocalałych szańców jest ten objęty ochroną jako rezerwat na wzgórzu, we wschodniej części Gór Leluchowskich, w okolicy wsi Muszynka. Umocnienia miały kształt nieregularnego trójkąta otoczonego wałem ziemnym i głębokim rowem. Obecnie zachowały się tylko fragmenty okopów i długi, wyraźny jeszcze rów. Przez rezerwat przebiega żółty szlak z Muszynki do Muszyny przez Wojkową. Obok okopów znajduje się kapliczka wzniesiona w 1939 r. oraz drewniany krzyż.

Rezerwat Las Lipowy Obrożyska obejmuje ochroną fragment niezwykle cennego lasu modrzewiowo-lipowego, który był otoczony ochroną już w latach 20. XX w. Jest to jedyny w Karpatach naturalny las lipowy, wyjątkowy na skalę europejską. Dominuje tutaj lipa drobnolistna w wieku sięgającym nawet 200 lat, przemieszana z równie starymi grabami, jaworami i jodłami. W podszycie występują rzadkie lub chronione gatunki roślin: widłak jałowcowaty, paprotnik Brauna, paprotnik kolczysty oraz goryczka trojęściowa, parzydło leśne, wawrzynek wilczelyko, a także subendemit (str. 86) karpacki – żywiec gruczołowaty. Zobaczymy w rezerwacie również cenne storczyki, takie jak: buławnik mieczolistny, gnieźnik leśny, kukułka Fuchsa, podkolan zielonawy i kruszczyk szerokolistny. Przez rezerwat prowadzi ścieżka dydaktyczna, która ma 7 przystanków tematycznych.

Rezerwat przyrody Hajnik obejmuje ochroną fragment starej jodłowej Puszczy Karpackiej przemieszanej z buczyną karpacką, porastającej głębokie wąwozy wycięte przez potoki spływające z Gór Leluchowskich. **Rezerwat Wierchomla** utworzony został w celu ochrony naturalnego starodrzewu jodłowo-bukowego. Znajdują się tu też wychodnie skalne gruboławicowych piaskowców i zlepieńców wraz z jaskinią nieudostępnioną do zwiedzania. **Rezerwat Żebracze** chroni fragment zespołu buczyny karpackiej i licznych form skałkowych, wraz ze stanowiskami rzadkich i chronionych gatunków porostów. **Rezerwat Lembarczek** chroni naturalne drzewostany jodłowo-bukowe porastające głębokie jary potoków będących dopływami strumienia Potasznia.

Wśród rezerwatów jest też grupa obszarów objętych ochroną już w 1905 r. przez właściciela tych ziem – hrabiego Adama Stadnickiego, który bardzo przysłużył się ochronie przyrody Beskidu Sądeckiego. **Rezerwaty Uhryń, Łabowiec i Barnowiec** utworzone zostały w celu ochrony starodrzewu bukowo-jodłowego, będącego pozostałością Puszczy Karpackiej. Średnia wieku rosnących w rezerwach drzew wynosi prawie 200 lat

fol. Środkowy Dunajec z dopływami.

(przedział 100-300 lat). Dominującym siedliskiem jest buczyna karpacka z niewielkimi płatami jaworzyny górskiej z miesięcznicą trwałą, porastająca osuwiska skalne. Licznie występują tutaj powalone stare drzewa. Przez rezerwat Uhryń prowadzi ścieżka przyrodnicza dedykowana hrabiemu (długość ok. 30 km).

Wkomponowany w środek Ostoi Popradzkiej jest obszar Natura 2000 **Krynica PLH120039**, obejmujący ochroną cerkiew pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krynicy-Zdroju. Do obszaru włączony jest też teren przyległy do świątyni, razem z istniejącymi zadrzewieniami stanowiącymi korytarz migracji nietoperzy na tereny żerowania. Obszar został powołany w celu ochrony kolonii rozrodznej nocka dużego, która liczyła niegdyś ok. 400 osobników. Niestety, po zainstalowaniu w 2007 r. reflektorów iluminujących cerkiew, wszystkie nocki opuściły schronienie. Staraniami obrońców nietoperzy zlikwidowano oświetlenie. Z czasem nocki duże zaczęły powracać, jednak jak dotąd kolonia nie odzyskała pierwotnej wielkości. Obecnie strych cerkwi zasiedlony jest przez kolonię rozrodczą podkowca małego (ok. 20 samic) i nocka dużego (10-20 samic). Na poddaszu cerkwi można spotkać również gacka brunatnego oraz zimujące borowce wielkie. W sezonie 2015/2016 wykonano remont pokrycia dachowego cerkwi i odnowiono zamontowaną w 2006 r. platformę na guano.

Obiekt objęty projektem

Kościół pw. śś. Kosmy i Damiana w Wojkowej

Kościół został wybudowany pod koniec XVIII w. na miejscu świątyni z XVI w., która spłonęła. Wzniesiony pierwotnie jako cerkiew greckokatolicka, obecnie należy do kościoła rzymskokatolickiego. Cerkiw nie jest orientowana. Jest to drewniana konstrukcja w typie cerkwi łemkowskiej, trójdzielnej. Wewnątrz znajduje się zachowany XVIII-wieczny ikonostas, jednak bez drzwi carskich i diakońskich oraz przedwojenna polichromia.

Kiedyś cerkiw zamieszkiwała liczna kolonia nietoperzy, w tym również podkowców małych. Jednak po zamknięciu otworów wlotowych przez mieszkańców stanowisko przestało istnieć. Odtworzenie kolonii nastąpiło kilka lat temu, również z inicjatywy mieszkańców, którzy otworzyli wloty specjalnie dla nietoperzy. Obecnie strych cerkwi jest schronieniem dla niewielkiej kolonii rozrodznej podkowca małego, z roku na rok zwiększającej swoją liczebność.

Ponieważ kondycja poddasza kościoła zasiedlonego przez nietoperze nie była w najlepszym stanie, włączyliśmy obiekt do naszego projektu. Wykonaliśmy remont dachu świątyni, aby zapewnić odpowiednie warunki siedliskowe podkowcowi małemu. Wymiana pokrycia i dostosowanie wnętrza strychu do potrzeb nietoperzy powinno przyczynić się do zwiększenia w kolejnych latach liczebności zasiedlających cerkiw osobników.

rys. Kościół pw. śś. Kosmy i Damiana w Wojkowej.

Śladami podkowca – szlak nr 4 „W okopach konfederatów barskich”

Druga połowa XVIII w. nie była dobrym czasem dla Polski. W tym okresie kraj nasz był osłabiony politycznie i finansowo, przez co zmagał się z wpływami potężnych sąsiadów: Rosji, Austrii i Prus. Panujący w tym czasie Król Stanisław August Poniatowski był pod silnym wpływem Carycy Katarzyny II i próbował wprowadzić reformy zmniejszające przywileje polskiej szlachty, a zwiększające prawa mniejszości wyznaniowych. Uchwalone pod przymusem traktaty narzucały Polsce wymagania nie do zaakceptowania dla katolickiej szlachty, która podjęła walkę przeciwko Rosji i „innowiercom” zamieszkującym polskie ziemie (prawosławnym i protestantom). W lutym 1768 r. w mieście Bar na Podolu szlachta polska zawiązała zbrojny związek przeciwko królowi, nazywany Konfederacją Barską. Od tej chwili przez 5 lat (1768-1772) konfederaci prowadzili partyzancką walkę w imię obrony wiary katolickiej i wolności ojczyzny. Na terenie Małopolski konfederaci stoczyli liczne potyczki z wojskami rosyjskimi. W tym czasie też wiele wiosek łemkowskich i cerkwi spłonęło.

Konfederacja barska miała licznych przywódców o wielkich nazwiskach, jednak najbardziej zasłynął młody szlachcic Kazimierz Pułaski, dowodzący oddziałami konfederatów na terenie Małopolski. Sprzymierzeńcami konfederatów była Turcja (ówczesne Imperium Osmańskie), granicząca w tym okresie z Rzeczpospolitą, oraz Francja wspierająca partyzantów finansowo. Ostatecznie postępowanie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, wspierające go szlachty oraz Rosjan, popieranym przez państwa ościenne, doprowadziły do upadku powstania barskiego. Efektem tego był I rozbiór Polski. Konfederaci zostali wywiezieni na Sybir lub siłą wcieleni do wojsk rosyjskich i pruskich. Generał Kazimierz Pułaski uciekł do Stanów Zjednoczonych, gdzie zginął w walce o niepodległość USA.

DZIEŃ 1. Przejazdy między punktami – autem ok. 10 minut (rowerem ok. 45 minut), piesze przejścia szlakami – ok. 2 h, zwiedzanie obiektów – ok. 5,5 h.

Naszą wycieczkę rozpoczynamy od Krynicy-Zdroju, w okolicy której konfederaci pod dowództwem generała Kazimierza Pułaskiego stoczyli walki z wojskami Imperium Rosyjskiego i Pijalnię Jan, Słotwiński Pawilon Koncertowy, Łazienki Mineralne i Łazienki Borowinowe. Wszystkie wody mineralne dostępne są w Pijalni Głównej, Starym Domu Zdrojowym lub bezpośrednio w pijalniach wybudowanych przy ujęciach wód. Liczne wille pochodzą z połowy XIX w. i początku XX w.: willa Białej Róży, Biały Orzeł, Kosynier, Wiśła, Węgierska Korona, Witoldówka, Małopolanka, Stefania, Świżę i inne. W zabytkowej willi Romanówka mieści się Muzeum Nikifora, czyli Epifaniasza Drowniaka, krynickiego malarza prymitywisty o światowej sławie. Był on z pochodzenia Łemkiem. W mieście stoi również pomnik Nikifora. W Krynicy-Zdroju znajduje się hotel Patria wybudowany w latach 30. XX w. przez polskiego tenora i aktora Jana Kiepurę. W mieście znajduje się pomnik oraz muszla koncertowa imienia tego słynnego polskiego śpiewaka operowego.

Co roku w mieście organizowany jest również festiwal Jana Kiepury.

W Krynicy-Zdroju znaleźć można również zabytki sakralne: drewniany kościół Przemienienia Pańskiego i Matki Boskiej Częstochowskiej z połowy XIX w., obecnie kaplicę zdrojową oraz drewnianą cerkiew Opieki Bogurodzicy w Krynicy Słotwinach z 2. połowy XIX w., obecnie kościół rzymskokatolicki.

Historia konfederatów barskich opisana została na ścieżce „Śladami konfederatów barskich”, której pierwsza tablica informacyjna znajduje się na deptaku krynickim (Bulwary Dietla). Deptak ciągnie się przez prawie 1 km w centrum miejscowości. Walki z Rosjanami toczono były m.in. u podnóża góry Huzary, znajdującej się na wschód od Krynicy-Zdroju. Nazwa Huzary została nadana górze na cześć konfederackich wojsk. Kolejna tablica informacyjna „Śladami konfederatów barskich” znajduje się koło Domu Związku Nauczycielstwa Polskiego „Huzar” na ul. Pułaskiego. Na zboczu góry Huzary wybudowano Kopic gen. Kazimierza Pułaskiego (opis str. 68), do którego skierujemy swoje kroki. Kopiec znajduje się przy ul. Pułaskiego nr 115.

Spod kopca jedziemy ok. 4,5 km do miejscowości Tylicz (opis str. 68), gdzie konfederaci mieli swoją siedzibę oraz gdzie rozgrywały się walki partyzantów z wojskami rosyjskimi. Na rynku stoi Muzeum Dziejów Tylicza (opis str. 69), zaś naprzeciwko muzeum postawiono pomnik Kazimierza Pułaskiego z okazji 650-lecia Tylicza. Na rynku natkniemy też tablicę informacyjną szlaku „Śladami konfederatów barskich”. Obok rynku w kierunku północnym stoi zabytkowy, drewniany kościół pw. śś. Piotra i Pawła (opis str. 69). W Tyliczu jest również zabytkowa drewniana polemkowska cerkiew pw. śś. Kosmy i Damiana z XVIII w. Należy ona obecnie do kościoła rzymskokatolickiego i pełni funkcję kaplicy cmentarnej. Atrakcją Tylicza jest „Golgota”, mурowana konstrukcja w kształcie biblijnej wieży Babel, otoczona ścieżkami maryjnymi. Warta zobaczenia jest Mofeta tylicka (opis str. 69), znajdująca się w osadzie turystycznej „Domki w lesie” na ul. Wolności 1.

Z Tylicza kierujemy się na południowy wschód do wsi Muszynka drogą DK75, jadąc ok. 4,5 km. Zwiedzić tam można cerkiew św. Jana Ewangelisty (opis str. 69), a następnie udać się do rezerwatu Okopy Konfederackie (opis str. 63). Do rezerwatu prowadzi żółty szlak, wychodzący spod kościoła w Muszynie. Przy zejściu szlaku z drogi asfaltowej na szutrową stoi kolejna tablica informacyjna „Śladami konfederatów barskich”. Idąc szlakiem, minimy po drodze obelisk poświęcony konfederatom. Wracamy tą samą drogą do cerkwi. Cały spacer zajmie ok. 2 h. Na nocleg możemy zatrzymać się w Muszynie, Tyliczu lub wrócić do Krynicy-Zdroju.

DZIEŃ 2. Przejazdy między punktami – autem ok. 1,5 h (rowerem ok. 3,5 h), piesze przejścia szlakami – ok. 3 h, zwiedzanie obiektów – ok. 4 h.

Następnym przystankiem naszej wycieczki jest Wojkowa (opis str. 69), oddalona o 12 km od Krynicy-Zdroju i 13 km od Muszyny. Przejżdżając przez wieś Powroźnik, docieramy do centrum Wojkowej. Stoi tam cerkiew pw. śś. Kosmy i Damiana (opis str. 65), objęta naszym projektem.

Z Wojkowej jedziemy ok. 19,5 km do Leluchowa, zobaczyć kolejną cerkiew zamieszkałą przez podkowce. Wracamy tą samą drogą do trasy, którą przyjechaliśmy z Tylicza, skręcając w lewo na Powroźnik. We wsi Powroźnik ciekawostką jest łemkowska cerkiew pw. św. Jakuba Młodszego Apostoła (str. 62) z XVI-XVII w. z zachowanym oryginalnym ikonostasem oraz malowidłami w zakrystii. Obecnie jest to kościół rzymskokatolicki. Jadąc najpierw wzdłuż rzeki Muszynki, potem wzdłuż Popradu, mijając przejście graniczne ze Słowacją, docieramy do Leluchowa pod cerkiew pw. św. Dymitra (opis str. 61 i 69).

Z Leluchowa wracamy tą samą drogą 9,5 km do Muszyny (opis str. 69), gdzie zatrzymamy się na dłużej (ok. 2-3 h). Nasze kroki kierujemy do kościoła pw. św. Józefa (opis str. 70). Następnie ul. Kościelną zmierzamy do rynku muszyńskiego, a z niego w kierunku Popradu, na ul. A. Kity, gdzie znajduje się Podzamkowy Zespół Dworski (opis str. 70). Nieopodal na wzgórzu wznoszą się ruiny Zamku Muszyńskiego (opis str. 70). Aby zwiedzić ruiny, kierujemy się na drogę wojewódzką nr 971. Zaraz za mostem na Muszynie skręcamy na prawo, gdzie stoi tablica informacyjna. Za nią zaczyna się ścieżka prowadząca przez zadrzewione wzgórze w kierunku zamku. Wracając, możemy podejść na ul. Ogrodową, aby odwiedzić cmentarz żydowski z XIX w., na którym zachowały się nagrobki z hebrajskimi inskrypcjami.

Z Muszyny jedziemy wzdłuż Popradu drogą wojewódzką nr 971 do ścieżki przyrodniczej prowadzącej przez rezerwat Las Lipowy Obrożyska (opis str. 64). Przez rezerwat prowadzi ścieżka dydaktyczna o długości 4,2 km, oznaczona biało-zielonym kwadratem, której przejście zajmuje 2-3 h. Wejście na ścieżkę przyrodniczą znajduje się przy parkingu obok ośrodka dla niewidomych przy ul. Lipowej 4 w Muszynie.

Po zwiedzeniu rezerwatu jedziemy 24 km dalej drogą nr 971, wzdłuż koryta Popradu, do Wierchomli Wielkiej. Tu znajduje się cerkiew pw. św. Michała Archanioła (opis str. 61 i 71). Jeśli zbliża się zmierzch, możemy poczekać, aby obserwować wylot nietoperzy przez wieżyczkę na dachu kościoła. Przedstawienie zaczyna się zaraz po zachodzie słońca, nietoperze będą wylatywały w kierunku najbliższych drzew.

We wsi Wierchomla Wielka kończymy naszą wycieczkę. Można stąd łatwo dojechać do Piwnicznej-Zdroju i poszukać tam noclegu.

Krynica-Zdrój założona została w połowie XVI w., a prawa miejskie nabyła przed II wojną światową. Charakter uzdrowski nadali miejscowości w XVII w. Austriacy. Badali oni lokalne źródła i wybudowali pierwsze domy uzdrowskie. Z czasem, dzięki działalności polskich uczonych i lekarzy, w tym dr. Józefa Dietla, Krynica rozwinęła się w duże uzdrowsko. Wody mineralne Krynicy to przede wszystkim szczawy wodorowęglanowe o różnym składzie, wydobywane w licznych ujęciach – zdroje „Główny”, „Jan” i „Józef”, „Mieczysław”, „Słotwinka”, „Tadeusz” i „Zuber”.

Cerkiew pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krynicy-Zdroju. Wybudowana została w XIX w., należy do kościoła greckokatolickiego i pełni funkcję cerkwi parafialnej. Świątynia jest zbudowana na planie krzyża greckiego, od frontu wznosi się wieża, zaś namiotowe dachy ozdobione są dziewięcioma baniastymi hełmami. Obok stoi murowana dzwonnica, również zwieńczona baniastym hełmem. Z oryginalnego wyposażenia wnętrza pozostały ołtarze boczne, część ikonostasu oraz polichromii pochodzących z XIX w. Obok cerkwi znajduje się cmentarz z zachowanymi jeszcze pochówkami łemkowskimi.

rys. Cerkiew pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krynicy-Zdroju.

Kopiec generała Kazimierza Pułaskiego w Krynicy-Zdroju. Upamiętnia generała oraz konfederatów barskich. Powstał w 1926 r. z inicjatywy kryniczan. Zebrali oni fundusze na wykupienie gruntów w miejscu walk oddziałów dowodzonych przez generała. Kopiec znajduje się w Parku Pułaskiego

i jest wysoki na 7 m. Na jego szczycie stoi graniastosłup z figurą orła zrywającego się do lotu. Kopiec został zniszczony przez Niemców w okresie II wojny światowej, ale odbudowano go w 1969 r. Niestety obecnie kopiec znajduje się na działce będącej własnością prywatną i można go zobaczyć jedynie przez ogrodzenie.

Tylicz uzyskała lokację miejską w XIV w., ale został zdegradowany do wioski przed II wojną światową. Również tutaj występują wody mineralne – szczawy, które można skosztować w pijalni „Tyliczanka”. W przysiółku „Piszczelanka” koło Tylicza jeszcze do II wojny światowej znajdowano szczątki ludzkie i elementy wojskowego uzbrojenia z XVIII w., pochodzące z pośpiesznie zakopywanych ciał poległych konfederatów.

Muzeum Dziejów Tylicza ulokowane jest w byłym ratuszu na rynku. W muzeum można zobaczyć wydobyte w okolicy zabytki z czasów konfederacji barskiej oraz zachowane lub odtworzone elementy umundurowania i uzbrojenia konfederatów. Muzeum otwarte jest tylko od wtorku do czwartku w godz. 11-16.

Kościół pw. św. Piotra i Pawła w Tyliczu. Zabytkowa, drewniana świątynia, pochodząca z początków XVII w. Znajduje się tutaj obraz św. Barbary – patronki artylerzystów. Obraz jest ponoć osobistą pamiątką po gen. Kazimierzu Pułaskim, który towarzyszył dowódcy w czasie walk i został przez niego podarowany parafii.

Mofeta Tylicz. To wyjątkowe, wulkaniczne wżewie dwutlenku węgla, przebijające się przez źródła wody mineralnej. Źródła zostały otoczone betonowymi kęgrami, cały czas dochodzi tam do pojawiania się bąbli gazu. Zwiedzanie mofety możliwe jest w godz. 9-16.

fot. Mofeta Tylicz.

Muszynka. Tak jak Tylicz i Krynica-Zdrój, Muszynka znajdowała się w centrum działań wojennych konfederatów barskich. Obóz konfederacki zbudowany nad Muszynką był jednym z głównych szanćów na terenie południowej Małopolski (obok obozu nad Wysową-Zdrojem i kilku innych w okolicy). Stacjonowało tutaj kilka tysięcy żołnierzy oraz ich przywódcy, z gen. Kazimierzem Pułaskim włącznie. Miejsce to spełniało funkcję punktu zbornego dla wracających z walk powstańców. Obydwa obozy, w Muszynie i w Wysowej-Zdroju, kontaktowały się między sobą za pomocą flag. Żołnierz wysyłał sygnały z Lackowej, góry zlokalizowanej między obydwoma szanćami. Z tego względu Lackowa bywa nazywana „Chorągiewką Pułaskiego”. W tamtych czasach góra była niezalesiona, co ułatwiało komunikację.

Cerkiew św. Jana Ewangelisty w Muszynie. To łemkowska świątynia z XVII w., należąca obecnie do rzymskich katolików. W kościele, obok XVIII-wiecznego ikonostasu, znajdują się ołtarze boczne z XVIII stulecia, w tym ołtarz z obrazem św. Barbary. Podobno obraz ten znajdował się w połowym ołtarzu konfederatów barskich w czasie, gdy mieli oni swój obóz obronny na wzgórzu nad Muszynką. Przy cerkwi św. Jana Ewangelisty w Muszynie znajdziemy tablicę informacyjną ścieżki turystycznej „Śladami konfederatów barskich”.

Wojkowa. Jako miejscowość istnieje już od XIII w. Podobno na sąsiednim wznesieniu Stupne znajdowało się wtedy grodzisko, jednak ślady po nim nie zachowały się do naszych czasów. Na granicy wsi zachowały się natomiast okopy, które lokalni mieszkańcy przypisują konfederatom barskim, zaś znawcy tematu – wojskom austriackim z okresu I rozbioru Polski. W samej Wojkowej zobaczyć można stare łemkowskie chaty i kapliczki, a na cmentarzu parafialnym stare nagrobki.

Cerkiew pw. św. Dymitra w Leluchowie pochodzi z połowy XIX w. i powstała jako świątynia greckokatolicka. Obecnie użytkowana jest przez kościół rzymskokatolicki. Jest orientowaną cerkwią zachodniołemkowską (str. 55). Wewnątrz zobaczymy ikonostas z XIX w. wykonany przez rodzinę Bogdańskich.

Muszyna. Miejscowość jest oficjalnie zarejestrowanym uzdrowskiem. Lokalne wody mineralne można skosztować w pijalni „Antoni”, „Cechini”

lub „Milusia”. Muszyna stanowiła ważny punkt w czasie konfederackich działań zbrojnych. To właśnie tutaj w 1769 r. wybrano Marszałka Konfederacji Ziemi Sanockiej. Podobno we Dworze Starostów w Muszynie gen. Kazimierz Pułaski napisał do narodu polskiego manifest konfederatów barskich.

Kościół pw. św. Józefa w Muszynie jest świątynią wybudowaną na przełomie XVIII i XIX w., której nadano obronny charakter. Kościół posiada małe otwory okienne, a pod dachem widać zachowane do dzisiaj otwory strzelnicze. Najcenniejsza w kościele jest gotycka figurka Matki Boskiej z dzieciątkiem, datowana na 1470 r., umieszczona w ołtarzu głównym. Na tabernakulum znajduje się też renesansowa płaskorzeźba Zwiastowania, datowana na około 1600 r. Otoczenie kościoła zostało zaaranżowane w tzw. „Ogrody biblijne”.

fot. Podzamkowy Zespół Dworski w Muszynie.

Podzamkowy Zespół Dworski w Muszynie z XVIII/XIX w. tworzą dwa zachowane do dzisiaj obiekty: dawna karczma i Dwór Starostów muszyńskich. Obecnie we dworze działa Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury, a w karczmie funkcjonuje Muzeum Regionalne PTTK. W muzeum można zobaczyć

zbiory dotyczące historii Muszyny oraz eksponaty z czasów Państwa Muszyńskiego (patrz poniżej). Zgromadzone są tu również eksponaty związane z zamieszkującymi niegdyś ziemię muszyńską społecznościami łemkowską i żydowską. Muzeum otwarte jest od wtorku do soboty w godz. 9-17, w niedziele w godz. 13-17. Wstęp jest bezpłatny.

Zamek Muszyński. Muszyna istniała już co najmniej w XII w. z racji przebiegu szlaku handlowego wzdłuż Popradu i granic ówczesnej Polski. W XIII lub XIV stuleciu powstał tu zamek służący do obrony granicy Polski z ówczesnymi Górnymi Węgrami (obecną Słowacją). Zamek był też strażnicą zabezpieczającą szlak handlowy wzdłuż Popradu. W okresie od XIII do XVIII w. okolice Muszyny, aż po Tylicz, stanowiły własność biskupów krakowskich, tzw. latyfundiów (str. 86). Funkcjonowało ono prawie jak oddzielne państwo z własną administracją, wojskiem i sądownictwem. Zwane było Państwem Muszyńskim, a w Zamku Muszyńskim funkcjonowała siedziba władz państwowych.

fot. Małe Pieniny.

Cerkiew św. Michała Archanioła w Wierchomli Wielkiej. Została wniesiona w 1. połowie XIX w. jako świątynia greckokatolicka, obecnie należy do kościoła rzymskokatolickiego. Cerkiew nie jest świątynią typowo łemkowską, a jedynie do takiej nawiązuje. Nie posiada babińca i wieży, dachy są spadziste, z niewielkimi wieżyczkami. Polichromia i wyposażenie wewnętrzne pochodzi z XIX/XX w.

fot. Cerkiew w Wierchomli Wielkiej.

Piwniczna-Zdrój. Królewskie Wolne Miasto Piwniczna zostało założone na prawie magdeburskim na mocy dekretu króla Kazimierza III Wielkiego w 1348 r., w ramach polityki obronności kraju zakładającej lokowanie osad wzdłuż ówczesnych granic Polski. Pierwotna nazwa osady – Piwniczna Szyja, funkcjonująca do końca XVIII w. – odnosiła się do charakterystycznego zwężenia rzeki Poprad w okolicach dzisiejszego Międzybrodzia. W 1768 r. w Piwnicznej-Zdroju podpisano specjalny akt przystąpienia Sądcecczyny do konfederacji barskiej. Pod koniec XIX w. odkryto tu źródła wód mineralnych i wkrótce pojawili się pierwsi kuracjusze. W miasteczku zobaczyć można XIX-wieczny kościół parafialny pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, ratusz i otaczające go domy mieszczańskie również z tego okresu.

Podkowce w Szczawnicy PLH120037

Obszar Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy obejmuje prawie 570 ha powiatu nowotarskiego. W skład obszaru wchodzi Miasto i Gmina Szczawnica oraz przyległe wzgórze Beskidu Sądeckiego (Radziejowa) i Małych Pienin, rozdzielone doliną potoku Grajcarek. Obszar został utworzony w celu ochrony podkowca małego zasiedlającego kościół pw. św. Wojciecha, który objęliśmy projektem, oraz Dom Wczasowy Maria w Szczawnicy. Oba budynki stanowią schronienie dla kolonii rozrodzonych tego gatunku.

Kolonia zasiedlająca niegdyś willę Maria liczyła ponad 500 samic i była największą kolonią rozrodzłą podkowca małego w Polsce. Obecnie jej liczebność zmalała do 200-300 osobników. Nie wiadomo jednak, czy stanowisko to utrzyma się przez następne lata, gdyż willa Maria jest w trakcie remontu. Co prawda przy wymianie dachu zachowano bezpieczne dla nietoperzy terminy i przygotowano pomieszczenie na poddaszu specjalnie dla podkowców, ale zmiany są na tyle znaczące, że nie ma pewności, czy nietoperze je zaakceptują. Willa otoczona jest Parkiem Dolnym z licznymi drzewami pomnikowymi, co umożliwia nietoperzom łatwy dojazd do żerowisk zlokalizowanych dokoła Szczawnicy. Park zasiedlają również borowce wielkie i karliki większe.

Łącznie na terenie całego obszaru Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy występuje ok. 300 podkowców małych. Ochroną objęte są również żerowiska tych nietoperzy, zlokalizowane na przyległych do Szczawnicy zalesionych stokach.

Na wschód, poza granicami obszaru Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy, znajduje się inne ważne z punktu widzenia ochrony podkowca małego stanowisko – kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Jaworkach.

Jego strych zasiedlony jest przez kolonię rozrodczą tego nietoperza. Kolonia została odkryta na początku lat 90. XX w. i okazała się być jedną z największych wówczas kolonii tego gatunku w Polsce, liczącą 100-130 osobników. Dzisiaj świątynię zasiedla już 300-400 podkowców małych! Okoliczne rezerваты przyrody (Biała Woda i Wąwóz Homole) są ważnym miejscem żerowania tych nietoperzy, polujących na owady przy wapiennych skałach i wśród roślinności na zboczach dolin. Kościół od niedawna zamieszkuje też ok. 15 osobników nocka orzęsionego. Regularnie bywają tu również nocołki duże, gacek brunatny i mroczak posrebrzany.

Po odkryciu kolonii podkowca w kościele w Jaworkach Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” przeprowadziło w świątyni remont strychu w latach 1996-1997. Polegał on na całkowitej wymianie poszycia dachu i większej części więźby dachowej oraz budowie platformy na guano. Był to pierwszy z remontów przeprowadzony na dachu kościoła zasiedlonego przez podkowce małe. Zapoczątkował on całą serię prac remontowych zabezpieczających stanowiska kolonii rozrodczych tego rzadkiego gatunku.

Z obszarem Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy sąsiaduje od strony zachodniej Krościenko nad Dunajcem. Na strychu nowego budynku dyrekcji (i muzeum) Pienińskiego Parku Narodowego w Krościenku nad Dunajcem, utworzono stanowisko specjalnie przygotowane dla podkowców małych. Po kilku latach udało się zwabić nietoperze na poddasze i obecnie zasiedla je niewielka kolonia rozrodcza (ok. 20 osobników). Pieniński Park Narodowy za swój udział w ochronie nietoperzy został wyróżniony przez Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” Znakiem Krainy Podkowca.

Ze względu na sąsiedztwo Pienin obszar Podkowce w Szczawnicy reprezentuje alpejski region biogeograficzny. Dzięki zróżnicowaniu wysokości i klimatu, obserwować tutaj można charakterystyczny piętrowy układ roślinności. Obszar stanowi fragment Korytarza Karpackiego, którym migrują duże drapieżniki: wilk i ryś, a nawet niedźwiedź. Teren ostoi jest zróżnicowany pod względem siedliskowym. Dużą część obszaru pokrywają zwarte tereny leśne oraz tereny rolnicze, głównie użytkowane i nieużytkowane łąki podlegające sukcesji wtórnej, jak i zdziczałe, stare sady owocowe. Spotkać tu można również tereny podmokłe, w tym dobrze zachowane siedlisko cenne dla Unii Europejskiej – górskie i nizinne torfowiska zasadowe o charakterze eutroficznych młak, turzycowisk i mechowisk. Rośnie tu zagrożony wyginięciem storczyk kruszczyk błotny oraz owadożerny tustosz pospolity, a spośród mchów reliktowy (str. 86) gatunek – błyszczce włoskowane.

Otoczenie obszaru

Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy

Obszar Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy pokrywa się częściowo z Południowomałopolskim Obszarem Chronionego Krajobrazu oraz zachodzi na otulinę Pienińskiego Parku Narodowego i otulinę Popradzkiego Parku Krajobrazowego. Ostoja sąsiaduje bezpośrednio z siedliskowym obszarem Natura 2000 Środkowy Dunajec z dopływami PLH120088, Ostoją Popradzką PLH120019 (str. 61), obszarami Pieniny PLH120002 i Małe Pieniny PLH120025 oraz z obszarem specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 Pieniny PLB120008.

Obszar Natura 2000 Małe Pieniny PLH120025 obejmuje pasmo górskie Małych Pienin, na południe od wsi Szlachtowa, Jaworki i Biała Woda. Małe Pieniny to najbardziej na wschód wysunięta część pienińskiego pasa skałkowego. Jego północną granicę stanowi dolina dwóch potoków: Grajcarek i Biała Woda. Na południu, przez grzbiety wzniesień Małych Pienin, ciągnie się granica między Polską a Słowacją. Najwyższym ze szczytów jest Wysoka (1052 m n.p.m.). Obszar powstał dla ochrony rzadkich siedlisk roślinnych: muraw kserotermicznych (ciepłolubnych, str. 85), reliktowych górskich lasów sosnowych, zarośli jałowca pospolitego na murawach nawapiennych oraz wapieniolubnych zbiorowisk porastających liczne skalne ścianki. Teren zalicza się do piętra regła dolnego, jedynie na Wysockiej występują dobrze zachowane zbiorowiska roślinne górnoreglowe.

fot. Urdzik karpacki.

W Małych Pieninach stwierdzono występowanie wielu innych, cennych dla Unii Europejskiej siedlisk roślinnych. Wyjątkowo cenne gatunki to mech bezlist okrywowy i należący do kapustowatych pszonak pieniński o żółtych kwiatach. Pszonak pieniński występuje w Polsce wyłącznie na czterech stanowiskach w Pieninach, w tym jedno stanowisko znajduje się w Małych Pieninach. Na tym terenie opisano też endemit (str. 84) Karpat Zachodnich – urdzika karpackiego.

Obecność licznych skał w obrębie całych Pienin oraz jaskiń gwarantuje nietoperzom schronienia w okresie zimowym. Zróżnicowane siedliska roślinne umożliwiają nietoperzom zdobywanie pokarmu. Stara zabudowa sakralna i uzdrowiskowa zapewnia dogodne miejsca bytowe dla kolonii rozrodczych. Wpływa to na występowanie stabilnej populacji podkowca małego w obrębie całego pasa skałek pienińskich.

Największą jaskinią po polskiej stronie Pienin jest Jaskinia w Ociemnem. Jest ona cennym zimowiskiem podkowca małego i nocka orzęsionego. Wejście do niej zostało zabezpieczone kratą przez Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”. Po słowackiej stronie Pienin największą jaskinią jest Aksamitka, będąca m.in. zimowiskiem kilkuset podkowców małych, a także nocołków orzęsionych i podkowców dużych. Cenna kolonia rozrodcza podkowca małego znajduje się również w podziemiach Czerwonego Klasztoru na Słowacji. Regularnie odbywają się tam imprezy, podczas których można obserwować wyloty nietoperzy.

Pieniny objęte są ochroną w różnych formach: jako Pieniński Park Narodowy, jako obszar specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 Pieniny PLB120008 i specjalny obszar ochrony siedlisk Natura 2000 Pieniny PLH120002. Rodzaj chronionych tutaj siedlisk roślinnych jest bardzo podobny do siedlisk chronionych w obrębie obszaru Małe Pieniny PLH120025, opisanym powyżej. Morfologia tego terenu jest bardzo zróżnicowana przez fakt, że jest on zbudowany ze skałek wapiennych oraz piaskowców, poprzecinanych dolinami rzek o charakterystycznie pięknych przełomach (np. przełomy Dunajca). W okresie kształtowania się Pienin, na obrzeżach pasma górskiego miały miejsce procesy wulkaniczne, co doprowadziło

do powstania andezytów (str. 77 i 84). Pozostałością po aktywności wulkanicznej w tym rejonie są też wody mineralne – szczawy, występujące obficie w okolicy Szczawnicy i Krościenka nad Dunajcem.

Zróźnicowanie klimatu i wysokości wzniesień spowodowało wykształcenie różnorodnych siedlisk roślinnych. Na stokach północnych dominuje żyzna buczyna karpacka, a na południowych ciepłolubne buczyny storczykowe z domieszką jodły. W runie buczyn rosną rzadkie storczyki: buławnik wielkokwiatowy i mieczolistny, kruszczyk drobnolistny. W zacienionych żlebach i u podnóża skałek spotkać można płaty jaworzyny górskiej z mącznicą trwałą i rzadką paprocią jęczynikiem zwyczajnym. Na terenach nasłonecznionych zobaczymy reliktowe laski sosnowe porastające skałki, z charakterystycznymi niskimi sosnami zwyczajnymi o poskręcanych konarach. Niektóre osobniki mogą mieć nawet killkaset lat.

Na terenie Pienin 70% obszaru pokryta jest lasami, poprzecinanymi półnaturalnymi łąkami, naskalnymi murawami oraz bujnymi murawami kserotermicznymi z wieloma cennymi gatunkami roślin. Występują tu rzadkie endemiczne gatunki roślin, typowe albo dla samych Pienin, lub dla Karpat. Można spotkać reliktową chryzantemę Zawadzkiego, pępawę Jacquina, jałowca sawinę i konietlicę alpejską. Endemiczny dla Pienin mniejszek pieniński występuje jedynie w obrębie Trzech Koron, a w Pieninach Właściwych roślinie też lulecznica kraińska będąca endemitem Karpat Wschodnich.

Duże zróżnicowanie siedlisk roślinnych, różnorodność geomorfologiczna i zmienność mikroklimatu Pienin stwarza różnym gatunkom ptaków doskonałe warunki do rozrodu. Dlatego w specjalnym obszarze ochrony ptaków Pieniny PLB120008 stwierdzono wysoką różnorodność ptactwa. Występują tu gatunki wymienione w Dyrektywie Ptasiej oraz gatunki wpisane do Polskiej czerwonej księgi zwierząt. Są wśród nich sowy: włochatka, sóweczka, puszczyk uralski oraz puchacz. Z ptaków szponiastych zobaczymy w Pieninach orlika krzykliwego, orła przedniego i niezwykle rzadkiego sokoła wędrownego.

fot. Sokół wędrowny.

Historia sokoła wędrownego w Polsce to opowieść o upadku i odrodzeniu. Niegdyś był szeroko rozpowszechniony w naszym kraju, jednak wprowadzone do użycia chemiczne środki ochrony roślin (szczególnie DDT str. 84) wpłynęły na załamanie populacji tego ptaka. Zatrucie środowiska przez DDT spowodowało zaburzenie gospodarki wapniowej w ciele samic. Zaczęły one znosić jaja o zbyt cienkich skorupkach, które gniotły się pod ciężarem ciała. DDT wycofano z użycia i podjęto działania zmierzające do odtworzenia populacji lęgowej sokoła wędrownego w Polsce. Rozpo-

częto hodowlę sokołów i wypuszczanie młodych ptaków do środowiska naturalnego. Od 2003 roku sokoły wędrowne są już regularnymi mieszkańcami pienińskiego pasa skałkowego, zasiedlają półki skalne, na których wyprowadzają lęgi. Jednak gatunek ten nadal jest zagrożony wymarciem, więc kondycja jego populacji jest pod stałym nadzorem.

rys. Niepylak apollo.

Ciepłe stanowiska z kwitnącymi roślinami są miejscem występowania niezwykle rzadkiego motyla niepylaka apollo, który był w Polsce na skraju wymarcia. Podjęte działania ochronne przyczyniły się do wzrostu liczebności tego zagrożonego gatunku, ograniczającego swoje występowanie jedynie do Pienin.

Pieniny są także drugim po Tatrach obszarem występowania pomurnika – bardzo rzadkiego w Polsce gatunku ptaka zasiedlającego wyłącznie skały.

W pienińskich lasach gniazduje też rzadki bocian czarny, jarząbek oraz muchołówki: mała i białoszysia, jak i różne gatunki dzięciołów, np. trójpalczasty i białostrzbiety. Na terenach otwartych obserwować można dzierzbę gąsiorka, w wyższych partiach nielicznie występuje cietrzew, a w niższych derkacz. Nad pienińskimi rzekami zobaczymy rybitwę rzeczną, tracza nurogęs, pliszkę górską, pluszcza i dziwonie.

W okolicy obszaru Podkowce w Szczawnicy zlokalizowane są też ciekawe florystycznie i krajobrazowo rezerwaty, powołane w latach 60. XX w.

Rezerwat Biała Woda został powołany w celu ochrony krajobrazowego przełomu potoku Biała Woda. Obiektem ochrony są skały wapienne i turnie oraz kamieniste koryto potoku z kaskadami tworzącymi małe wodospady. Rosną tutaj cenne naskalne zbiorowiska roślin wapieniolubnych, w tym zarośla jałowca pospolitego. Zobaczymy też naturalne murawy naskalne, zbiorowiska kserotermiczne (str. 85), jak i reliktowe zbiorowiska roślin wysokogórskich. Jednym z reliktowych gatunków jest dębik osmiopłatkowy. W szczytowych partiach wychodni skalnych występują reliktowe laski sosnowe. Rośnie tutaj również wpisany do Polskiej czerwonej księgi roślin storczyk dwulistnik muszy oraz subendemity (str. 86) karpackie: tojad mołdawski i macierzanka karpacka. Obok Białej Wody zobaczyć można też wyróżniającą się z otoczenia, ciemnego koloru Bazaltową Skałkę stanowiącą nieożywiony pomnik przyrody.

Rezerwat Wąwóz Homole został utworzony dla zachowania skalnego wąwozu Homole, którego dnem płynie potok Kamionka. Wąwóz tworzą malownicze skałki wapienne, wysokie na ok. 120 m, oraz sam potok Kamionka tworzący liczne kaskady, niewielkie wodospady oraz bystrza. W korycie potoku zalegają różnej wielkości głazy. Na skałach rosną cenne zbiorowiska roślin wapieniolubnych, m.in. wysokogórskie murawy naskalne, a w miejscach odsłoniętych i nasłonecznionych liczne jałowce pospolite oraz murawy kserotermiczne z rzadkimi storczykami. W wąwozie można zobaczyć również występującego jedynie w Pieninach pszonaka pienińskiego oraz inne gatunki roślin rzadkich lub zagrożonych wymarciem, jak: urdzik górski, turzycza wąskolistna, przetacznik krzewinkowy i ożankowy oraz stokrotnica górska, warzuszka skalna i wiele innych. Dawniej okoliczni mieszkańcy wypasali w wąwozie owce. W XV stuleciu teren wąwozu był penetrowany przez poszukiwaczy skarbów.

rys. Pomurnik.

Wąwóz jest również cennym terenem polowania dla podkowców małych, przylatujących tutaj z Jaworek (str. 71). Korzystają one ze schronień, jakie w czasie żerowania zapewniają im niewielkie jaskinie i schroniska skalne. Są one niezwykle cenne dla nietoperzy np. podczas nagłego załamania pogody.

Rezerwat Wysokie Skałki został utworzony w celu ochrony szczytowych partii góry Wysoka, wraz z fragmentem jej północnych stoków. Rezerwat obejmuje jedyny zachowany na terenie Pienin fragment naturalnego górnoregłowego boru świerkowego. Szczytowe partie góry ozdabiają też wapienne skałki, porośnięte murawami naskalnymi. Spotkać tutaj można chronione, rzadkie lub narażone na wyginięcie gatunki roślin, jak: wroniec widlasty, widłak jałowcowaty, paprotnik ostry, pluskwica europejska, orlik pospolity, tojad dzióbaty, zawilec wielokwiatowy, skalnica gronkowa i inne.

Rezerwat Kłodne nad Dunajcem powołany został dla zachowania fragmentu naturalnej, kwaśnej buczyny karpackiej oraz drzewostanu grabowego, w przełomowej dolinie Dunajca. Rezerwat znajduje się w Paśmie Radziejowej nad Tylmanową i ulokowany jest na stromym, niedostępnym zboczu przyległym do koryta Dunajca. Występuje tutaj typowo pienińska, ciepłolubna wiechlina styryjska oraz trzcinnik pstry, jak i liczne storczyki objęte ochroną.

Pozostałe rezerваты zlokalizowane są w dalszej odległości od ostoi Podkowce w Szczawnicy. Utworzony w celu zachowania stanowiska lęgowego puchacza rezerwat przyrody Zaskalskie-Bodnarówka, obejmuje też ochroną otaczające lasy liściaste i zespoły roślinności, porastające odsłonięcia fliszu karpackiego (str. 84) w wąwozie, którym płynie Skalski Potok. Ze względu na objęcie rezerwatu ochroną ścisłą, nie jest on udostępniony do zwiedzania. Rezerwat przyrody Modrzewie chroni największy w Karpatach fragment naturalnego lasu modrzewiowego, w granicach naturalnego zasięgu modrzewia polskiego. Rezerwat przyrody Baniska obejmuje ochroną wiekowe kwaśne i żyzne buczyny, pokrywające strome zbocze Radziejowej, włącznie z górnoregłową świerczyną karpacką. Rezerwat przyrody Nad Kotelnicznym Potokiem chroni źródłowy odcinek Kotelnicznego Potoku, wraz z fragmentem pierwotnej Puszczy Karpackiej regła dolnego, w postaci typowo wykształconej buczyny karpackiej.

Na południowy wschód od obszaru Natura 2000 Podkowce w Szczawnicy leży użytek ekologiczny Sztolnie na Górze Jarmuta. Utworzony został dla zachowania dawnych kopalni rud metali szlachetnych, wydobywanych tutaj w XVIII w. przez księcia Pawła Karola Sanguszko, zarządzającego okolicznych ziem. Podczas wydobywania rud wykuto ręcznie dwie sztolnie, tzw. banie (lokalna nazwa kopalń) – „Bania w Jarmucie” i „Bania Wodna”. Przedsięwzięcie jednak było nieopłacalne, gdyż tutejsze rudy okazały się być ubogie w srebro i jeszcze uboższe w złoto. Obie sztolnie stanowią obecnie cenne miejsce zimowania nietoperzy, w tym podkowców małych. Ponieważ sztolnie nie są udostępnione do zwiedzania (jedna jest zamknięta kratą, a druga częściowo zalana wodą), nie prowadzi do nich żaden szlak turystyczny. Fundusze na zabezpieczenie kratą wejścia do „Bani w Jarmucie” zostały zebrane podczas loterii na festynie Nietoperzada '97, zorganizowanym przez Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”.

Z obu stron Pieniny ograniczone są przez głębokie rozłamy tektoniczne, powstałe we wczesnym miocenie (ok. 20-16 mln lat temu). Rejon Góry Jarmuty podlegał kilkukrotnym zaburzeniom tektonicznym, co doprowadziło do powstania skomplikowanej budowy geologicznej z licznymi uskokami. Magma przedzierająca się przez kredowe i jurajskie skały osadowe wypełniła uskoki. W ten sposób po polskiej stronie Pienin, w rejonie obecnej Szlachtowej i Jaworek, powstał pas bogaty w cenne kruszce. Zwany jest on pienińską linią andezytową. Okoliczne skały ukrywają żyły srebra, złota i innych minerałów kruszczowych.

Obiekty objęte projektem

Kościół św. Wojciecha w Szczawnicy

Kościół jest schronieniem kolonii rozrodzkiej podkowca małego, „rzaduje” w nim ok. 60 osobników. W świątyni zaplanowaliśmy prace polepszające zarówno warunki bytowe nietoperzy, jak i zmniejszające ich uciążliwość dla gospodarzy obiektu i wiernych. Prace zabezpieczające kolonię zostały przeprowadzone już w 2006 r. przez Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”. Oznakowano wyloty dla nietoperzy oraz wybudowano platformę na guano. W naszym projekcie natomiast wymieniliśmy pokrycie dachowe oraz wykonaliśmy konserwację platformy na guano i przedłużyliśmy ją nad apsydę.

Kościół jest dogodnym miejscem dla kolonii lęgowej nietoperzy, ponieważ znajduje się nieopodal potoku Grajcarek. Zaraz za potokiem rozciągają się lasy porastające wzgórze zachodniego krańca Małych Pienin. Są one dla podkowców doskonałym siedliskiem do zdobywania pokarmu. Bliska odległość między schronieniem a terenem żerowania skraca czas pobytu samic poza kolonią. Wpływa to korzystnie na kondycję odchowywanych w kolonii młodych.

Kościół został wybudowany w stylu neogotyckim pod koniec XIX w. Budowlę wzniesiono z kamienia pienińskiego oraz cegły. Jest to budynek jednonawowy z bocznymi kaplicami, węższym od nawy prezbiterium i wieżą-dzwonnica wznoszącą się od frontu. Na dwuspadowym dachu stoi wieżyczka na sygnaturkę (str. 86). Wewnątrz polichromia z 1. połowy XX w. oraz neogotyckie wyposażenie. Ołtarze znajdujące się w kaplicach mają strukturę nawiązującą do średniowiecznych tryptyków. Centralną część ołtarza głównego zajmuje sprowadzony z Rzymu w roku 1892, poświęcony przez Papieża Leona XIII, obraz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy.

rys. Kościół św.
Wojciecha w Szczawnicy.

Stara Plebania w Krościenku nad Dunajcem

rys. Stara Plebania
w Krościenku nad Dunajcem.

Z względu na bliskie sąsiedztwo Krościenka nad Dunajcem z obszarem Natura 2000 Podkowiec w Szczawnicy oraz zły stan poddasza Starej Plebanii, włączyliśmy ten obiekt do naszego projektu.

Plebania znajduje się przy rynku w pobliżu kościoła pw. Wszystkich Świętych i zasiedlona jest przez kolonię rozrodczą podkowiec małego (ok. 40 osobników). Jest to budynek drewniany, parterowy, z nieużytkowym poddaszem oraz niewielkim gankiem. W naszym projekcie zaplanowaliśmy remont dachu, uwzględniający wymianę pokrycia na drewniany gont, remont podłogi poddasza i zabezpieczenie drożności wlotów nietoperzy na strych oraz budowę platformy na guano.

Obok Starej Plebanii wznosi się wybudowany w XIV w. gotycki kościół pw. Wszystkich Świętych otoczony drzewami – pomnikami przyrody. W kruchcie wiszą tablice poświęcone pamięci ważnych postaci związanych z Krościenkiem. Wewnątrz zachowała się polichromia z XIV w. obrazująca męczeństwo św. Barbary oraz z XV w. przedstawiająca ukrzyżowanie Jezusa. Pozostałe freski pochodzą z XVI stulecia. Najstarszym elementem wyposażenia kościoła jest chrzcielnica z XV w.

Funkcję kościoła parafialnego przejął nowoczesny kościół pw. Dobrego Pasterza, przy którym zlokalizowano nową plebanię. W Starej Plebanii urządzono Centrum Kultury i Promocji w Krościenku nad Dunajcem, organizujące różnego rodzaju imprezy kulturalne. Odbývają się tu np. koncerty w amfiteatrze „Pod Wierzbą” oraz prowadzona jest galeria sztuki ludowej i biblioteka gminna. Centrum działa też jako punkt informacji turystycznej i można na miejscu skorzystać z Internetu.

Śladami podkowca – szlak nr 5 „Kraina poszukiwaczy skarbów”

Historia poszukiwania rud metali w rejonie Pienin sięga co najmniej XIV w. W różnych miejscach podejmowano prace rozpoznawcze w celu zidentyfikowania rozmieszczenia cennych złóż. Ślady takich prac górniczych istniały w rejonie potoków Biała Woda i Czarna Woda oraz wąwozu Homole, wsi Szlachtowa i Jaworki. Większość z tych próbnych szybów górniczych uległa już zawaleniu lub zalaniu wodą, a o ich istnieniu świadczą jedynie zachowane hałdy wydobytego materiału. Ślady po istniejących w okolicy hutach służących do wytopienia metali również zatarły czas.

Początkowo wydobywaniem rud cennych metali w Małych Pieninach zajmowali się jedynie lokalni mieszkańcy. Na przełomie XV i XVI stulecia działała tutaj górnicza rodzina Jordanów zakliczyńskich. Największe prace górnicze prowadził książę Paweł Karol Sanguszko. Powołał on nawet przedsiębiorstwo górniczo-hutnicze w 1732 r., które na Górze Jarmuta wydobywało ołów, srebro, a nawet złoto. Jednak kłopoty z wytopianiem rud metali spowodowały, że działalność górnicza księcia Sanguszki zakończyła się fiaskiem.

Niestety, w porównaniu do złotonośnych Sudetów, Małe Pieniny są zapomnianym zakątkiem, jeśli chodzi o geoturystykę i możliwość odkrywania dawnych rejonów górniczych. Natomiast obecność pienińskich skał z otaczającą je roślinnością zapewnia nietoperzom cenne tereny łowieckie, zaś występowanie jaskiń czy właśnie sztolni górniczych umożliwia nietoperzom zimowanie. Z tego względu chcemy ostatnią ścieżkę poprowadzić po dawnej górniczej krainie pienińskiego pasa skałkowego. Terenom tym towarzyszy również wiele legend związanych nie tylko z zapomnianymi poszukiwaczami srebra i złota, ale również tropicielami skarbów, które są tutaj podobno zakopane.

DZIEŃ 1. Przejazdy między punktami – autem ok. 10 minut (rowerem ok. 20 minut), piesze przejścia szlakami – ok. 4,5 h, zwiedzanie obiektów – ok. 1,5 h.

Wycieczkę zaczniemy we wsi Jaworki, gdzie znajduje się kościół pw. św. Jana Chrzciciela (opis str. 71 i 81). Aby poznać krainę górnictwa pienińskiego, a zarazem niezwykle cenne pod względem przyrodniczym tereny, udamy się na pieszą wycieczkę przez okoliczne rezerваты. Cały spacer potrwa ok. 4,5 h. Podążamy więc żółto-czerwonym szlakiem z Jaworek do rezerwatu Biała Woda (opis str. 75). Na początku rezerwatu szlaki rozdzielają się, my podążamy dalej żółtym szlakiem.

Zaraz po wejściu do rezerwatu Biała Woda, po lewej stronie, zobaczymy skałę o nazwie Czubata. Obok doliny Białej Wody, zbaczając w połną drogę, po ok. 200 m napotkamy pomnikową Bazaltową Skałkę. Wracamy do żółtego szlaku. Dalej, po południowej stronie Białej Wody, mijamy urwisko Smolegowej Skały, za którą dolina potoku zwęża się, tworząc Wąwóz Między skały. Kontynuujemy marsz doliną Białej Wody, w rejonie ujścia potoku Zimna Studnia, po północnej stronie doliny wznosi się Czerwona Skałka. Przypomina z wyglądu egipskiego Sfinksa, bywa czasem nazywana Skałą Sfinksa. Czerwone zabarwienie świadczy o obecności żelaza. Vis-à-vis Skały Sfinksa zobaczymy Konowska Skały, a dalej za Czerwoną Skałką wyłonią się Kornajowskie Skały. Naprzeciwko ujścia potoku Brysztańskiego wyrasta Kociubylska Skała o stromych ścianach. W jej sąsiedztwie zachowały się jeszcze fundamenty po dawnej osadzie lemkońskiej. Dalej, poza rezerwatem, mijając będziemy ostatnie Brysztańskie Skały. Utwory górskie doliny Białej Wody były niegdyś obiektem zainteresowania górników, jednak nie dokopano się tutaj do żadnej bogatej żyły złota ani srebra.

Po ok. 1 h i 40 minut spaceru docieramy do niebieskiego szlaku, którym podążamy na zachód w kierunku Wysokiej – najwyższego szczytu w Pieninach i utworzonego na nim rezerwatu Wysokie Skałki (opis str. 76). Przed dojściem do rezerwatu niebieski szlak łączy się z zielonym. Szlak zielony sprowadzi nas dalej do Jaworek przez rezerwat Wąwóz Homole (opis str. 75).

Wchodzimy do wąwozu Homole od strony polanki otoczonej zabarwionymi na czerwono skałkami. Poniżej znajduje się Dubantowska Dolinka z Czajakową Skałą, gdzie można odpocząć na przygotowanych dla turystów ławkach. Przy samym wejściu do rezerwatu zobaczymy płaskie skały, tzw. Kamienne Księgi, w których według legend zapisane są losy świata i ludzkości. Dalej poruszamy się przez fragment potoku Kamionka zawalony rumowiskiem głazów. Przeprowadza nas przez nie ścieżka z drewnianymi schodami i poręczami. Poniżej przechodzimy pomiędzy dwiema długimi i wysokimi skałkami. Po prawej Grzebień (za nim skały Wysoka i Niska o czerwonej barwie), po lewej Prokrowitowska Homola. W wąwozie od wieków poszukiwano skarbów i cennych kruszców. Ślady tych poszukiwań pozostały do dzisiaj w Prokrowitowskiej Homoli, w której zachowały się resztki szybów górniczych. Wędrówkę kończymy po minięciu ostatniej skałki – Wapiennik i przejściu przez mostek nad Kamionką. Wychodzimy na drogę prowadzącą na prawo do Jaworek.

Z Jaworek jedziemy ok. 2 km na zachód ulicą Pod Homolami do wsi Szlachtowa. Około 50 m za mostem na potoku Grajcarek po prawej stronie zobaczymy Muzeum Pienińskie (opis str. 81). Kierujemy się dalej do centrum Szlachtowej pod cerkiew – obecnie rzymskokatolicki kościół pw. Matki Boskiej Pośredniczki Łask (opis str. 81). Obok Szlachtowej znajdują się Sztolnie na Górze Jarmuta (opis str. 76), będące dawnymi kopalniami cennych kruszców, nieudostępnionymi do zwiedzania.

Ze Szlachtowej jedziemy 4 km główną drogą wzdłuż potoku Grajcarek, dalej na zachód do Szczawnicy, gdzie zatrzymujemy się na nocleg.

DZIEŃ 2. Przejazdy między punktami – autem ok. 10 minut (rowerem ok. 20 minut), piesze przejścia szlakami – ok. 2,5 h lub 4,5 h, zwiedzanie obiektów – ok. 5 h.

W Szczawnicy (opis str. 81) kierujemy się na plac Józefa Dietla (opis str. 82) zobaczyć zabytkową zabudowę uzdrowską oraz Muzeum Historii Uzdrowiska Szczawnica (opis str. 82). W sąsiedztwie placu rozciąga się Park Górny z licznymi budynkami zabytkowymi z różnych okresów oraz drzewami objętymi ochroną jako pomniki przyrody. Zobaczyć tutaj można budynki modernistyczne z I. połowy XX w. wybudowane przez hrabiego A. Stadnickiego: hotel Pod Modrzewiami, sanatorium Inhalatorium oraz wille o tradycyjnej architekturze. U podnóża schodów prowadzących do Inhalatorium stoi altanka źródła „Magdalena”, współcześnie odtworzona przy źródle. Przy ul. Park Górny znajduje się również Dworek Gościmy pełniący niegdyś funkcję teatralno-hotelową. Tutaj, na licznych koncertach, występowały gwiazdy okresu międzywojennego, a znamienici polscy pisarze i poeci prezentowali swoje dzieła. Dalej kierujemy się ul. J. Wiktora do kościoła św. Wojciecha (opis str. 77) objętego naszym projektem. Naprzeciwko kościoła, w odległości ok. 100 m, stoi pomnik Henryka Sienkiewicza.

Kolejnym punktem zwiedzania będzie Park Dolny, kierujemy się więc na południe do ul. Szalaya i podążamy nią w kierunku zachodnim. Po drodze możemy zwiedzić Stary Cmentarz (opis str. 82). Idąc do Parku Dolnego, mijamy na ul. Głównej willę Marta z 2. połowy XX w. oraz źródło „Szymon” znajdujące się naprzeciwko willi Marta (poniżej ul. Głównej). Studnia źródła przykryta jest zabytkową drewnianą altaną. Woda ze źródła „Szymon” doprowadzona jest do ujęcia po drugiej stronie ulicy. Wkraczamy do parku, mijając willę Marta, powyżej której znajduje się zabytkowa willa Szwajcarka Dolna. Obok willi odchodzi asfaltowa ścieżka spacerowa prowadząca pod willę Maria (opis str. 71 i 82).

Podążając dalej ścieżką asfaltową w Parku Dolnym, dostrzemy do altany widokowej nad stawem parkowym. Parę metrów dalej stoi murowana kapliczka Matki Bożej Częstochowskiej z 2. połowy XIX w. Kiedyś była ona pijalnią wód ze źródła „Wanda”, znajdującego się powyżej kaplicy. Na skraju parku stoi altana muzyczna, przy której rośnie pomnikowa lipa zbudowana z wielu pni. Przy wejściu od ul. Głównej umieszczona została sztuczna Grota Mikołaja Zyblikiewicza. Grota powstała w celu upamiętnienia byłego prezydenta Krakowa i marszałka Sejmu Galicyjskiego, który w 2. połowie XIX stulecia intensywnie działał na rzecz rozwoju Szczawnicy. Poniżej Parku Dolnego znajduje się promenada spacerowa nad potokiem Grajcarek (opis str. 82). Nad potokiem stoi również dwór rodziny Szalayów (opis str. 82).

Po zwiedzeniu Szczawnicy kierujemy się do ostatniego punktu naszej wycieczki – oddalonego o 6 km Krościenka nad Dunajcem. Podążamy ul. Główną ze Szczawnicy na zachód, najpierw wzdłuż potoku Grajcarek. Po minięciu ujścia potoku do Dunajca, jedziemy dalej wzdłuż Dunajca, który na tym odcinku objęty jest ochroną jako obszar Natura 2000 Środokowy Dunajec z dopływami. Główna droga doprowadzi nas prosto do Krościenka, gdzie przy rynku znajduje się kolejny obiekt objęty naszym projektem – Stara Plebania (opis str. 78), stojąca koło kościoła pw. Wszystkich Świętych. Na rynku, oprócz wspomnianych obiektów, zobaczymy też XIX-wieczny ratusz, a dokoła niego zabytkowe domy mieszczarskie (Rynek nr 24-27). Zlokalizowane na Stajkowej Górze, zasobne w szcawy alkaliczne, źródła „Stefan i Michalina” oraz „Maria”, są udogotnione dla kuracjuszy. Wzdłuż ul. Pólnej prowadzącej do źródła „Stefan i Michalina” rosną pomnikowe lipy. Do źródła „Maria” kieruje przedłużenie ul. Źródlanej. Idąc od ronda ul. Jagiellońskiej, dostrzemy do Muzeum Pienińskiego Parku Narodowego (opis str. 72 i 83) znajdującego się przy nr 107.

Możemy wybrać się na wycieczkę pieszą w kierunku Trzech Koron oraz Zamku Pienińskiego. Z rynku wybieramy szlak żółty, który doprowadzi nas do szlaku niebieskiego prowadzącego pętlą do zamku i na Trzy Korony, a następnie zwracający do żółtego szlaku. Powracamy nim do Krościenka - długość trasy ok. 2,5 h. Możemy też obejść masyw Trzech Koron dokoła szlakiem żółtym, potem zielonym i wrócić pod zamek szlakiem niebieskim - długość trasy ok. 4,5 h.

Jeśli przyjdzie nam wracać do domu trasą DW969 na północ, należy spojrzeć na rezerwat przyrody Kłodne nad Dunajcem (opis str. 76). Doskonale widać go z drogi zbliżającej się bezpośrednio do koryta Dunajca, na wysokości wsi Kłodne (ok. 1 km od Krościenka).

Niestety nie można się tam zatrzymać. Pobocze zajęte jest przez barierkę chroniącą podróżnych przed upadkiem do koryta Dunajca. Jeśli zdecydujemy się na nocleg w Krościenku nad Dunajcem, możemy udać się przed zmrokiem pod kościół Wszystkich Świętych przy rynku i obserwować wylot nietoperzy ze Starej Plebanii. Podkowce małe rozpoczynają wylot po zachodzie słońca i kierują się do najbliższych drzew, aby odlecieć w kierunku Dunajca. Wzdłuż jego koryta dotrą do terenów żerowiskowych na zboczach Pieńin.

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Jaworkach.

Kościół został wybudowany pod koniec XVIII w. jako cerkiew greckokatolicka. Po II wojnie światowej został przejęty przez rzymskich katolików. Budynek wzniesiono z kamienia. Posiada on pojedynczą nawę i wieżę z baniastym hełmem. Na kalenicę stoi mała wieżyczka na sygnaturkę (str. 86). Wewnątrz zachował się bogato zdobiony ikonostas z XVIII w. Obok cerkwi znajdziemy cmentarz ze starymi lemkowskiemi nagrobkami.

Szlachtowa. To najbardziej wysunięta na zachód wieś w Polsce zamieszkała niegdyś przez Łemków. Miejsce to stanowiła dawniej centrum tzw. Rusi Szlachtowskiej, jak nazywano okoliczne tereny z Jaworkami włącznie.

Muzeum Pienińskie im. Józefa Szalaya w Szlachtowej. Prezentuje ekspozycję związane z historią regionu, uzdrowiska Szczawnica, górali pienińskich i rodziny Szalayów. Ciekawostką są malowane godła domów, które dawniej w Szczawnicy zastępowały numery budynków. Muzeum można zwiedzać od wtorku do niedzieli w godz. 10-17.

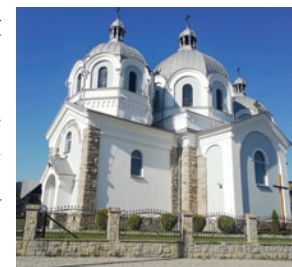
Kościół pw. Matki Boskiej Pośredniczki Łask w Szlachtowej.

To dawna cerkiew greckokatolicka, a obecnie rzymskokatolicki kościół. Świątynia wzniesiona została na przełomie XIX i XX w. na planie krzyża greckiego z trzema ośmiobocznymi wieżami z kopulastymi dachami. Wyposażenie wnętrza pochodzi z okresu budowy świątyni, z wyjątkiem ambony z XVIII w. W środku zobaczymy też ikonostas z postaciami o wyjątkowych, typowo polskich strojach i rysach twarzy. Przed świątynią stoi dzwonnica parawanowa w postaci ścianki z trzema arkadami, z których każda mieści dzwon.

Szczawnica. Pisemne wzmianki o Szczawnicy pochodzą z początków XV w., choć najpewniej już wcześniej istniało osadnictwo w tym rejonie. Podczas I rozbioru Polski Szczawnica wraz z okolicznymi terenami weszła pod zabór austriacki. Na początku XIX w. dobra szczawnickie zostały wystawione na sprzedaż przez władze zaborcze. Z czasem właścicielem tych ziem stała się rodzina Szalayów (z pochodzenia Węgrzy), która przyczyniła się do rozwoju uzdrowiska. Józef Szalay wybudował pierwsze budynki uzdrowowe, urządził Park Górny, wznosił kaplicę źródłową i zapewnił różne udogodnienia kuracjuszom. Na początku XX w. Szczawnicę zakupił hrabia Adam Stadnicki, który nie tylko przysłużył się do rozwoju uzdrowiska, ale również do ochrony okolicznej przyrody.

rys. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Jaworkach.

fot. Kościół pw. Matki Boskiej Pośredniczki Łask w Szlachtowej.

W Szczawnicy występuje kilkanaście źródeł wód mineralnych, oferujących różne szczawy: wodorowęglanowe, sodowe, jodkowe, borowe, bromkowe, chlorkowe. Można z nich korzystać w Pijalni Wód Leczniczych.

fot. Plac Józefa Dietla
w Szczawnicy.

Plac Józefa Dietla w Szczawnicy. Architektura zabytkowa w Szczawnicy to przede wszystkim budynki związane z uzdrowską funkcją miasta. Plac Józefa Dietla wraz z zabytkowymi willami należy do największej atrakcji turystycznej Szczawnicy. Wille uzdrowskie na placu zostały wybudowane przez samego Józefa Szalaya w 1. połowie XIX w. i utrzymane są w podobnym stylu: willa Pod Bogarodzicą, Pałac, Stara Kancelaria, Szwajcarka Górna, Dom nad Zdrojami. Przy tym ostatnim znajduje się też pijalnia wód mineralnych i willa Holenderka. Przy placu Józefa Dietla stoi również murowana, neogotycka kaplica zdrojowa z połowy XIX stulecia oraz muszla koncertowa z 1. połowy XX w. Zaraz obok willi Stara Kancelaria, w zabytkowej altance znajduje się źródło „Waleria” z wodami mineralnymi. Niestety ze względu na ich zanieczyszczenie źródło jest nieczynny.

Muzeum Historii Uzdrowiska Szczawnica. Znajduje się w dobudowanej nowej części willi Holenderka, na placu Józefa Dietla, i posiada w swoich zbiorach eksponaty stanowiące zapis dziejów Szczawnicy. Obok stałych ekspozycji, muzeum organizuje też wystawy czasowe i różne wydarzenia kulturalne. Muzeum czynne jest od wtorku do niedzieli w godz. 10-18.

Stary Cmentarz w Szczawnicy z 1. połowy XIX w. znajduje się naprzeciwko wylotu ul. Zdrojowej do ul. Głównej. Na skraju cmentarza stoi neogotycka kaplica pw. Zmartwychwstania Pańskiego ufundowana przez Józefa Szalaya. Wewnątrz znajduje się krypta grobowa ze szczątkami członków rodziny Szalayów. Cmentarz jest też miejscem występowania borowca wielkiego i karlika większego.

fot. Stary Cmentarz
w Szczawnicy.

Willa Maria w Szczawnicy. Dawniej mieścił się tu Zakład Wodolecznicy w Miedziusiu „Hydropatia”, zbudowany pod koniec XIX w. Zakład przeszedł rozkwił pod zarządem dr. Józefa Kołaczkowskiego, lekarza specjalizującego się w wodach leczniczych, o światowym doświadczeniu. Wyposażył on uzdrowsko we własne inhalatorium, łazienki oraz różne nowinki techniczne i lecznicze. Niestety po II wojnie światowej zakład podupadł (patrz też str. 71).

Promenada spacerowa w Szczawnicy. Zlokalizowana jest na południe od Parku Dolnego nad potokiem Grajcarek, jest najdłuższym deptakiem spacerowym w Polsce, ma 1800 m długości. Z promenady rozpościera się widok na Pieniny. Wzdłuż promenady, a szczególnie w okolicach przystani tratw nad Dunajcem, można obserwować wieczorami żerowanie nietoperzy. Przy latarniach latają mroczki późne i pozłociste, mroczki posrebrzane i borowce wielkie. Nad powierzchnią oświetlonej światłami wody przemykają nocki rude. Jesienią słychać głosy godowe karlików, mroczaków i borowców.

Dwór Szalayów w Szczawnicy stoi w sąsiedztwie potoku Grajcarek. Jest to murowany, klasycystyczny dwór z 1. połowy XIX w. służący rodzinie Szalayów jako miejsce przyjmowania gości. We dworze w latach 90. XX w. stwierdzono kolonię podkowca małego liczącą ok. 40 osobników.

Krościenko nad Dunajcem powstało najprawdopodobniej w XIII w. w okresie budowy Zamku Pienińskiego, po którym pozostały ruiny na Zamkowej Górze w masywie Trzech Koron. Był on miejscem eksploracji przez poszukiwaczy skarbów oraz prowadzenia regularnych badań archeologicznych. Odkryto tutaj m.in. kości tura, groty strzał i ceramikę z okresu użytkowania zamku. W czasie najazdów tatarskich zamek stanowił schronienie dla księżnej Kingi, żony Bolesława Wstydlwego. W okresie I rozbioru Polski Krościenko weszło pod zabór austriacki, stając się częścią Galicji. Krościenko nad Dunajcem jest również miejscowością uzdrowską, choć może o mniejszym znaczeniu.

Muzeum Pienińskiego Parku Narodowego w Krościenku nad Dunajcem prezentuje eksponaty związane z historią geologiczną pienińskiego pasa skałkowego oraz występującą w jego obrębie fauną i florą. Elementem wystawy jest też kultura ludowa i historia osadnictwa w regionie. W tym samym budynku znajduje się również siedziba Pienińskiego Parku Narodowego. Muzeum otwarte jest codziennie w godz. 8-16.

fot. Dwór Szalayów
w Szczawnicy.

fot. Muzeum PPN w Krościenku
nad Dunajcem.

SŁOWNICZEK

ABSYDA (lub APSYDA) – pomieszczenie na rzucie półkola, półelipsy lub wieloboku, dostawione do bryły świątyni i otwarte do jej wnętrza, zamykające zazwyczaj prezbiterium.

ANDEZYT – obojętna skała wulkaniczna o strukturze porfirowej. Andezyt ma barwę szarą, brunatną, zieloną lub czarną. Natomiast andezyty pienińskie mają barwy białe do jasnoszarych, z czarnymi kryształkami amfiboli (minerałów skałotwórczych, krzemianów, czasami też glinokrzmianów). Andezyty pienińskie należą do skał subwulkanicznych, tj. głębinowych skał magmowych powstałych poprzez zakrzepnięcie magmy, która nie zdołała wydostać się na powierzchnię ziemi i zakrzepła na niewielkich głębokościach – do 1 km. Skały te tworzą intruzje, czyli skały powstałe z magmy, która wdarła się między starsze utwory skalne. Intruzje te mają niewielkie rozmiary, lecz występują w różnych formach, jak pnie i żyły, bogate w różne cenne kruszce (złoto, srebro i inne).

BABINIEC – wydzielona część świątyni przeznaczona dla kobiet, które miały zakaz wejścia do nawy, gdzie odbywało się nabożeństwo. Z czasem zakaz wejścia kobiet do nawy został złagodzony (w XVIII wieku), co widać także w architekturze. Im późniejsze budowle, tym ściana oddzielająca babiniec od nawy jest mniej wyraźna. W końcu całkowicie zrezygnowano ze ściany oddzielającej, a w jej miejscu pozostały tylko kolumnienki ze względu na konstrukcyjnych.

BELKA TĘCZOWA – belka spinająca łuk tęczowy. Belka ta najczęściej wykonana była z drewna, a na niej umieszczano krucyfiks lub „grupę ukrzyżowania” (ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa, w asyście postaci biblijnych zgromadzonych pod krzyżem).

DDT (Dichlorodifenylotrichloroetan) – organiczny związek chemiczny z grupy chlorowanych węglowodorów, stosowany jako środek owadobójczy. Wykorzystywany był powszechnie od początku lat 40. do początku lat 60. XX wieku. Liczne badania sprawdzające wpływ DDT na środowisko wykazały, że u wielu gatunków ptaków ekspozycja na tę substancję wpływa na znaczne zmniejszenie grubości skorupki jaj. W latach 70. XX w. wprowadzono zakaz stosowania DDT (w Polsce zakaz wszedł w życie w 1976 r.). W 2001 ratyfikowano konwencję sztokholmską, podpisaną przez 98 państw, które zobowiązały się do nieużywania bądź znacznego ograniczenia produkcji pestycydów nieulegających degradacji, w tym DDT.

ENDEMIT – organizm (gatunek lub grupa gatunków), rzadko spotykany, unikatowy dla danego miejsca albo regionu, występujący na ograniczonym obszarze, nie stwierdzany poza nim w sposób naturalny.

FLISZ KARPACKI – określenie regionalnie występującego fliszu, czyli serii naprzemianległe ułożonych warstw skał osadowych morskiego pochodzenia: zlepieńców, piaskowców, mułowców, iłowców itp. Skały te powstały na dnie mórz wskutek działalności prądów, które doprowadziły do charakterystycznego uwarstwienia. Proces powstawania fliszu kar-

packiego trwał wiele milionów lat. Teren dzisiejszych Karpat przykrywały wody Oceanu Tetydy. Na jego dnie osadzał się, w formie charakterystycznych warstw, materiał znoszony przez wody z pobliskiego ładu. Później nagromadzony materiał skalny uległ sfałdowaniu, nasunięciu ku północy w formie tzw. płaszczowin, a następnie wypiętrzeniu w wyniku działania ruchów górotwórczych.

GRUPA ETNOGRAFICZNA – grupa ludzi zamieszkujących określony obszar geograficzny, którzy wyróżniają się spośród okolicznej ludności swoistymi cechami kulturowymi i mają świadomość przynależności do swojej grupy poprzez odczuwaną odrębność kulturową.

GYMKHANA (czyt. „dżymkana”) – konkurencja samochodowa, wyścig konny, kolarski, motocyklowy lub inny, ze sztucznymi przeszkodami, mający na celu wykazać zręczność i odwagę zawodników oraz walory danego pojazdu lub wyposażenia uczestników.

HIBERNACJA – występujący u zwierząt fizjologiczny stan organizmu, polegający na obniżeniu temperatury ciała (nawet do 6°C), spowolnieniu metabolizmu, zmniejszeniu liczby oddechów i uderzeń serca do kilku na minutę. Pozwala zwierzętom stałocieplnym na przetrwanie okresu zimowego. Występuje m.in. u nietoperzy, jeży, popielic, koszatek, orzesznicy.

HIBERNAKULUM – zimowe schronienie nietoperzy, w którym zwierzęta te zapadają w stan hibernacji (np. jaskinia).

IZBICA – najwyższa, nadwieszona kondygnacja w drewnianych dzwonicach, mieszcząca pomieszczenie na dzwony. Z zewnątrz zwykle obita deskami, posiadająca małe okienka, które pozwalały na lepszą emisję dźwięku bijących dzwonów.

KOŚCIÓŁ GRECKOKATOLICKI W POLSCE – działający na terenie Polski Kościół wschodni, obrządku bizantyjsko-ukraińskiego, uznający władzę i autorytet papieża. Należy do Katolickich Kościołów wschodnich, będąc jednocześnie częścią Kościoła katolickiego. Polscy biskupi greckokatolicy wchodzi w skład Konferencji Episkopatu Polski. Siedziba Kościoła mieści się w Przemysłu.

KRUCHTA – przedsionek ulokowany przed głównym wejściem do kościoła.

KSEROTERMY – gatunek rośliny lub zgrupowanie roślin, np. murawa kserotermiczna, występujący na stanowiskach nasłonecznionych o ubogim podłożu, np. suchym podłożu wapiennym lub skałach.

LAMUS – dawna nazwa dworskiego budynku gospodarczego przeznaczanego do przechowywania cennych przedmiotów (np. dokumentów, zbroi). Z czasem stawiano go też w gospodarstwach chłopskich, gdzie służył do przechowywania sprzętu gospodarczego, narzędzi, zboża, żywności. W dzisiejszych czasach termin używany jest także w stosunku do pomieszczenia lub budynku służącego do przechowywania starych rzeczy (rupiecarnia).

LATYFUNDIUM – ogromna posiadłość ziemską należąca do jednej osoby lub organizacji, np. religijnej, stanowiąca podstawę potęgi materialnej i znaczenia politycznego jej właściciela.

LUK TĘCZOWY – łuk zamykający od góry otwór tęczy w ścianie oddzielającej nawę kościoła od prezbiterium. Wyróżniony jest przez bogate zdobienie, zmianę w materiale lub w kolorze.

MOFETA – rodzaj ekshalacji wulkanicznych (łac. exhalatio – wydychanie), czyli wyziewów gazów i par z magmy; chłodny wyziew (o temperaturze poniżej 100°C), zawierający głównie dwutlenek węgla, bez większej obfitości pary wodnej. Także otwór, z którego wydobywają się te ekshalacje. W Polsce zjawisko można zaobserwować w okolicach Szczawnika, Tylicza i Złockiego (Beskid Sądecki). Największą w Polsce i najbardziej wydajną jest mofeta w Jastrzębiku, uznana za pomnik przyrody nieożywionej.

NAWA – centralna część kościoła, ulokowana między kruchtą a prezbiterium, przeznaczona dla wiernych.

OCEAN TETYDY – prehistoryczny ocean istniejący od późnego karbenu do wczesnego neogenu, tj. od ok. 300 - 20 mln lat temu.

OSTOJA – miejsce o warunkach sprzyjających egzystencji roślin, zwierząt lub grzybów zagrożonych wyginięciem lub rzadkich gatunków.

PIASKOWIEC CIĘŻKOWICKI – karpaci piaskowiec wieku eocen-skiego (powstały ok. 48-56 mln lat temu), występujący na znacznym obszarze Karpat. Piaskowiec to drobnoziarnista skała osadowa powstała w tym przypadku w Oceanie Tetydy. Nazwa „ciężkowicki” pochodzi od nazwy miejscowości Ciężkowice (miasta w województwie małopolskim).

PREZBITERIUM – przestrzeń kościoła przeznaczona dla duchowieństwa oraz służby liturgicznej (m.in. ministrantów). Jest wydzielone od reszty świątyni podwyższeniem lub łukiem tęczowym i wyodrębnia się wizualnie z bryły kościoła. Nazwa pochodzi od słowa prezbiter (ksiądz).

RELIKT – termin biogeograficzny używany na określenie współczesnych organizmów, zarówno roślinnych, jak i zwierzęcych, mających w przeszłości szerszy zasięg geograficzny, lecz obecnie żyjących na terenie znacznie mniejszym. Zmniejszenie zasięgu może świadczyć o tendencji gatunku do wymierania.

SUBENDEMIT – organizm (gatunek lub grupa gatunków), który występuje głównie w określonej strefie geograficznej lub okolicy, jednak przekracza nieco swym zasięgiem ten teren i w mniejszej liczbie osobników lub na niewielkiej liczbie stanowisk można go spotkać w bliskich okolicach swojego głównego obszaru występowania.

SYGNATURKA – mały dzwon kościelny umieszczany w oddzielnej małej wieżyczce, ulokowanej na dachu świątyni. Na dzwonie tym dzwoniło się na Sanctus i na podniesienie (część mszy świętej, w czasie której kapłan

podnosi w górę hostię i kielich). Obecnie rolę dawnej sygnaturki zastępuje gong, a sygnaturka dzwoni 5 minut przed mszą świętą.

TORPOR – stan tymczasowego obniżenia temperatury ciała i spowolnienia metabolizmu, pozwalający na przetrwanie krótkich okresów panowania niesprzyjających warunków. Występuje np. u nietoperzy i jeryzków. Zwierzęta popadają w torpor np. w czasie złych warunków pogodowych, uniemożliwiających im żerowanie.

TRYPTYK – typ nastawy ołtarzowej składający się z trzech części - środkowej oraz dwóch bocznych skrzydeł. Skrzydła są zwykle osadzone na zawiasach i ruchome, dzięki czemu mogą się zamykać, zasłaniając część środkową.

LOKALNE WYDARZENIA KULTURALNE

Majówka – festyn – każda gmina – maj
 Kiermasz wielkanocny – każda gmina – marzec/kwiecień
 Święto Plonów / Dożynki / Święto Owocobrania – każda gmina – sierpień/wrzesień

Powiat limanowski

Święto Pieśni, Tańca i Muzyki Ludowej – Szczyrzyc – czerwiec
 Festiwal Folklorystyczny „Drużbacka” – Podegrodzie – maj
 Galicyjski Piknik Kolejowy – Dobra – czerwiec
 Festiwal kultury Beskidu Wyspowego „Beskidzkie rytmy i smaki” – cały powiat – czerwiec/lipiec
 Katolickie Lato – festyn w Słopnicach – lipiec
 Dzień Ziemi Szczyrzycy – Pogorzany – lipiec
 Galicyjski Turniej Zaprzęgów Regionalnych – Ujanowice – lipiec
 Lato w Łukowicy – Festyn regionalny – lipiec/sierpień
 Festiwal Śliwki Miodu i Sera – Laskowa – sierpień
 Jarmark Cysterski – Szczyrzyc – sierpień

Powiat tarnowski

Festyn rodzinny w Cieżkowicach – czerwiec
 Pogórzański Jarmark Artystów i Rękodzielników – Cieżkowice – lipiec
 Festiwal Muzyki Kameralnej – Dworek Paderewskiego w Kąsnej Dolnej – sierpień
 Festiwal Viva Polonia – Dworek Paderewskiego w Kąsnej Dolnej – listopad

Powiat gorlicki

Małopolska Marzanna – Kasztel w Szymbarku – marzec
 Noc Muzeów – Kasztel w Szymbarku – maj
 „Jajocha” Piknik Rodzinny – Uście Gorlickie – czerwiec
 Muzyka Cerkiewna w Beskidzie Niskim – Wysowa-Zdrój – lipiec
 Złot Motocyklowy – Uście Gorlickie – sierpień
 Wysowa Pachnąca Ziołami – Wysowa-Zdrój – sierpień
 Święto Rydza – Wysowa-Zdrój – wrzesień
 Międzynarodowy Festiwal Koronki Klockowej – Bobowa – wrzesień lub październik
 Pogórzański Festiwal Rzemiosła – Skansen w Szymbarku – październik

Powiat nowosądecki

Gymkhana narciarska – Krynica-Zdrój – luty
 Ogólnopolski zlot pojazdów „Moto Legendy PRL” – Krynica-Zdrój – maj
 Festiwal Nocnych Lotników (obserwacja nietoperzy i nasłuchiwanie sów) – Wierchomla Wielka – czerwiec
 Jarmark Korzeński – Amfiteatr w Korzennej – lipiec
 Hey Fest – Krynica-Zdrój – lipiec
 Kiermasz rękodzieła artystycznego – Muszyna – lipiec
 Holi Festival – Święto Kolorów na Górze Parkowej – Krynica-Zdrój – lipiec
 Jarmark Tylicki – lipiec Summer Party – Korzenna – lipiec
 Koncert pod Wieżą – Krynica-Zdrój – lipiec
 Festiwal Wód Mineralnych – Muszyna – sierpień
 Europejski Festiwal Jana Kiepurzy w Krynica-Zdrój – sierpień
 Dzień Ratownika Górskiego w Krynica-Zdrój – sierpień
 Górski Jarmark Regionalny Fundacji GOPR – Krynica-Zdrój – sierpień
 Jarmark w Muszynie – wrzesień

Powiat nowotarski

Noc Sów – Krościenko nad Dunajcem PPN – marzec
 Góralskie Posiady Szlacheckie – czerwiec
 Jaworzański Festyn Rodzinny – czerwiec/lipiec
 Redyk – Jaworki – lipiec
 Holi Festival – Święto Kolorów w Szczawnicy – lipiec
 Góralski Festyn Rodzinny – Szczawnica – sierpień
 Zakończenie wakacji – Krościenko nad Dunajcem – wrzesień

BIBLIOGRAFIA

- Anonim. 2008. Plan odnowy miejscowości Gruszów na lata 2008 – 2015. Gmina Raciechowice.
 Anonim. 2012. Atlas wód mineralnych Muszyny, Krynicy i Tylicza. Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Tylicza, Tylicz.
 Anonim. 2014. Plan zadań ochronnych w pigulce. Na przykładzie obszarów Natura 2000 w województwie małopolskim. Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Krakowie, Kraków.
 Bartus T., Kuś T. 2010. Szlachecki obszar eksploatacji kruszców jako element projektowanego geoparku „Pieniny”. *Geoturystyka* 2 (21): 35-58.
 Błachowski G., Węgiel A. (red.). 2017. Poradnik ochrony nietoperzy. OTON, Supraśl.
 Boryś W. 2010. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków.
 Brückner A. 1985. Słownik etymologiczny języka polskiego. Wyd. IV, Warszawa.
 Brykowski R., Kornecki M. 1984. Drewniane kościoły w Małopolsce Południowej. Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
 Brykowski R. 1986. Lemkowska drewniana architektura cerkiewna, w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej. Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
 Cetera K., Karczmarski M., Labuz-Walczak P., Musiał K. (red.). 2018. Cieżkowicko-Rożnowski Park Krajobrazowy, przewodnik. Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Małopolskiego, Kraków.
 Daleszczyk K. 1998. Człowiek i nietoperz: legendy, wierzenia, przesady. *Przegląd Zoologiczny* XLII (3-4): 157-170.
 Dietz C., von Helversen O., Nill D. 2009. Nietoperze Europy i Afryki północno-zachodniej. Biologia, rozpoznawanie, zagrożenia. MULTICO Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
 Gacek D. 2012. Beskid Wyspowy. Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
 Garbarczyk H., Garbarczyk M. 2010. Atlas zwierząt chronionych. Multico, Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
 Głowaciński Z. 2001. Polska czerwona księga zwierząt. Kręgowce. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
 Gubała W. J., Piśka K. 2012. Nietoperze hibernujące w polskiej części Pienin. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą* 68 (3): 175-185.
 Jabłoński M. (red.). 2018. Konfederacja Barska (1768-1772). Tło i dziedzictwo. Wydawnictwo FALL, Kraków.
 Kepel A. 2010. Nocek duży *Myotis myotis*. W: Makomska-Juchiewicz M. (red.). *Monitoring gatunków zwierząt. Przewodnik metodyczny. Część I*, str. 220-257. GIOŚ, Warszawa.
 Kepel A., Ciecchanowski M., Jaros R. 2013. Wytyczne dotyczące oceny oddziaływania elektrowni wiatrowych na nietoperze. GDOŚ, Poznań.
 Kowalski M., Lestiński G. (red.). 2000. *Poznajemy nietoperze. ABC wiedzy o nietoperzach ich badaniu i ochronie*. OTON, Warszawa.
 Kubal G. 1999. Bobowa w gminie i okolicy. Krosno.
 Kutas P. 2012. Szlak architektury drewnianej w Małopolsce. Wydawnictwo Promo, Zakrów.
 Lasota J., Błońska E. 2012. Ścieżka dydaktyczna w rezerwacie „Las Lipowy Obrozyska”. Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Małopolskiego, Popradzki Park Krajobrazowy, Stary Sącz.
 Łoboz W. 2013. Skalne atrakcje Polskich Karpat - część 2. Pogorza Karpackie. Biblioteczka Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, Nowy Sącz.
 Matuszczyk A. 1986. Beskid Wyspowy, Część zachodnia. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa-Kraków.
 Michniewska M., Michniewski A., Duda M., Luboński P. 2006. Kościoły drewniane Karpat - Polska i Słowacja: przewodnik. Oficyna Wydawnicza Rewasz, Białystok.
 Paszkiewicz R., Szuklądarek R., Węgiel A., Węgiel J., Węgiel W. 1998. Materiały do chiropterofauny Pienin - letnie stanowiska nietoperzy. Pieniny - Przyroda i Człowiek, 6: 31-46.
 Pępkowska-Król A., Bobrek R., Wilk T. 2013. *Przyroda Polskich Karpat, przewodnik krajoznawczy. Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków, Marki*.
 Postawa T., Ignaczak M. 2017. Miejsca rojenia nietoperzy na Wyżynie Częstochowskiej i Wyżynie Wieluńskiej. *Przegląd Przyrodniczy* 28, 3: 87-95.
 Rachwał A., Zapart A., Kokurewicz T. 2014. Określenie wpływu na nietoperze chemicznych środków ochrony drewna stosowanych w Polsce. GDOŚ, Warszawa.
 Rąkowski G., Walczak M., Smogorzewska M. 2007. Rezerваты przyrody w Polsce Południowej: monografia. Dział Wydawnictw Instytutu Ochrony Środowiska, Warszawa.
 Rollins K. E., Meyerholz D. K., Johnson G. D., Capparella A. P. & Loew S. S. 2012. A forensic investigation into the etiology of bat mortality at a wind farm: barotrauma or traumatic injury? *Veterinary pathology*, 49 (2), 362-371.
 Rydell J., Engström H., Hedenström A., Larsen J. K., Pettersson J., Green M. 2012. The effect of wind power on birds and bats: A synthesis. Report 5511. Naturvårdsverket, Sweden.
 Rydell J., Ottvall R., Pettersson J., Green M. 2017. The effect of wind power on birds and bats - an updated synthesis report 2017. Report 6791. Naturvårdsverket, Sweden.
 Rytter G. 1986. Słowiańskie 'upiór', 'wampir', 'nietoperz' (propozycja etymologii). *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica*, t. 14, s. 123-142.
 Sachanowicz K., Ciecchanowski M. 2005. Nietoperze Polski. Oficyna Wydawnicza Multico, Warszawa.
 Skoczek P. 2009. Parafie Ziemi Limanowskiej. Proszkowiec: Prowincjonalna Oficyna Wydawnicza.
 Standardowy formularz danych-Natura 2000. Ostoje Nietoperzy Beskidu Wyspowego PLH120052, Ostoje Nietoperzy okolic Bukowca PLH120020, Ostoje Nietoperzy Powiatu Gorlickiego PLH120094, Ostoja Popradzka PLH120019, Podkowiec w Szczawnicy PLH120037. Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska, Warszawa.
 Szuklądarek R., Paszkiewicz R. 2012. Nocek orzęsiony *Myotis emarginatus*. W: Makomska-Juchiewicz M., Baran P. (red.). *Monitoring gatunków zwierząt. Przewodnik metodyczny. Część III*, str. 701-724. GIOŚ, Warszawa.
 Szuklądarek R., Paszkiewicz R. 2012. Podkowiec mały *Rhinolophus hipposideros*. W: Makomska-Juchiewicz M., Baran P. (red.). *Monitoring gatunków zwierząt. Przewodnik metodyczny. Część III*, str. 725-748. GIOŚ, Warszawa.
 Szuklądarek R., Węgiel J., Węgiel A., Bator A., Iwanicki Ł., Paszkiewicz R., Płoskoń Ł., Pytel A. 2010. Projekt ochrony podkowca małego realizowany w ramach V Osi Priorytetowej Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko. *Studia i Materiały CEPL w Rogowie*, R. 12. Zeszyt 2 (25).
 Szuklądarek R. broszura. Ochrona nietoperzy w obszarach Natura 2000. PTTK „pro Natura”.
 Schwarz-Czarnowski A. 2000. Sądecka Prapuzsca. Lasy Adama hrabiego Stadnickiego. *Almanach Muszyny*, s. 164-170.
 Szura W., Ziomek W. 2004. Skamieniałe Miasto w Cieżkowicach. Mała Poligrafia Redemptorystów, Tuchów.
 Walasz K., Misielak M. 2014. Ochrona ptaków i nietoperzy zasiedlających budynki w miastach. *Małopolskie Towarzystwo Ornitolologiczne*, Kraków.
 Wąsik S. 2011. *Ssaki Polski od A do Z*. Oficyna Wydawnicza Multico, Warszawa.
 Wołoszyn W. B. 1991. Jaki to nietoperz? Polowy klucz do oznaczania nietoperzy krajowych. Centrum Informacji Chiropterologicznej, ISEZ PAN, Kraków.
 Zyskowski D., Zielińska D. 2014. Przewodnik do inwentaryzacji oraz ochrony ptaków i nietoperzy związanych z budynkami. Wydawnictwo Kadruk, Szczecin.

fol. Szczawnica - Park Dolny.

fol. Ropa - zespół dworski.

fol. Bruśnik - panorama z wieży widokowej.

ŚLADAMI PODKOWCA

Zapraszamy Państwa do podążenia razem z nami przez polskie Karpaty, będące domem podkowca małego. Ten zagrożony wyginięciem nietoperz zasiedla zabytkowe budynki, gdzie zakłada kolonie rozrodcze w towarzystwie innych rzadkich nietoperzy: nocka orzęsionego i nocka dużego. Najwyraźniej gatunki te mają zamiłowanie do piękna, gdyż zamieszkują najczęściej wyjątkowe pod względem architektury i historii budowle. Chcemy pokazać Państwu te osobliwe miejsca, zabierając na wyprawę śladami podkowca przez Pogórze Rożnowskie i Ciężkowickie, Beskid Wyspowy, Beskid Niski, Beskid Sądecki, aż po Pieniny. Mając na względzie złożoną historię, kulturę oraz bogactwo przyrodnicze polskich Karpat, mamy nadzieję pokazać Państwu wieloaspektową urodę wspomnianych regionów. Liczymy na to, że przy pomocy naszego przewodnika będziecie Państwo mogli aktywnie i ciekawie spędzić czas, wypocząć, a w przyszłości wracać do opisanych miejsc i ich skrzydlatych, małych mieszkańców.

fot. Podkowiec mały.

fot. Nocek orzęsiony.

fot. Nocek duży.

ISBN: 978-83-64923-30-2